

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

**ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА
Катедра „Дидактика“**

Елена Славчева Димитрова

**ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО
ОРИЕНТИРАНЕ НА ЮНОШИ В НЕФОРМАЛНА
ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
по професионално направление 1.2. Педагогика (Кариерно образование)

Научен ръководител:
доц. д-р. Илиана Петкова

Рецензенти:
проф. дпн Яна Рашева-Мерджанова
проф. дпн Добринка Годорина

София, 2017 г.

Дисертационният труд е разработен в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика. Той е обсъден и насочен за вътрешна защита на заседание на катедра „Дидактика“ към Факултета по педагогика.

Дисертационният труд е в общ обем от 210 страници. Той е съставен от увод, четири глави, изводи и научни приноси, заключение библиография и приложения. Литературата обхваща 233 литературни и интернет-източници. Включени са 9 таблици, 7 фигури, 3 приложения.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 04.04.2018 г. от 13 часа в зала № 1 на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на открито заседание на избраното научно жури в състав: проф. дпн Яна Рашева-Мерджанова, проф. дпн Добринка Тодорина, проф. дпн Надежда Витанова, доц. д-р Валентина Шарланова, доц. д-р Илиана Петкова.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	1
ПЪРВА ГЛАВА. НЕФОРМАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ, ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ – ТЕОРЕТИЧНИ ФОКУСИ	
1.1. Неформално образование и неформална образователна среда.....	3
1.2. Професионално и кариерно ориентиране – същност и особености.....	6
1.3. Влияние на образователните дейности, реализирани в неформалната образователна среда върху юношеския избор на професия.....	8
1.4. Неформално образование, професионално и кариерно ориентиране в България.....	9
ВТОРА ГЛАВА. МЕТОДОЛОГИЯ И ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	
2.1. Научноизследователски инструментариум и организация на проведеното емпирично изследване.....	11
2.2. Демографски профил на респондентите.....	11
2.3. Методи за събиране и обработка на емпиричната информация.....	12
ТРЕТА ГЛАВА. НЕФОРМАЛНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА, ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ: ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ	
3.1. Анализ на данните от анкетна карта за самооценка на юношите за нуждите на професионалното и кариерното ориентиране.....	12
3.2. Анализ на данните от родителското мнение за нуждите на професионалното и кариерното ориентиране.....	20
3.3. Анализ на данните от специалистите, работещи в неформална образователна среда за нуждите на професионалното и кариерното ориентиране.....	24
3.4. Анализ на данните от експертната оценка на кариерните консултанти от изследваните 27 областни кариерни центрове в България.....	29
3.5. Сравнителен анализ на данните по въпросите към юношите, родителите, специалистите от неформална образователната среда и кариерните консултанти.....	32
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ НА ЮНОШИ В НЕФОРМАЛНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА	
4.1. Теоретична обосновка за създаване на модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда.....	34
4.2. Същност и структура на модела за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда.....	35
4.3. Подходи за приложение на модела.....	40
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	42
ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	44
СПИСЪК С ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	45

„Изборът на професия е второто раждане на човека.“

Е.А.Климов

УВОД

Актуалност на темата. Идеята за реализиране на професионалното и кариерното ориентиране в неформална образователна среда се основава на ресурсите на неформалното образование – насочено към индивидуалните потребности на личността, към развитието на таланта, личните качества, овладяването на професионални умения и др. То е поставено във фокуса на актуалната европейска образователна политика за „Учене през целия живот“ („всяко действие, свързано с учене, предприето по време на живота, целящо подобряване на знанията, уменията и компетенциите в рамките на персонални, граждански, социални (включително пригодност за заетост) перспективи” (Меморандум на Европейската комисия от 2000 г.). Ключовите послания са насочени към формирането на професионални знания, умения и способности, които придават адаптивност на личността към динамичния пазар на труда.

Съвременната концепция за кариерното ориентиране, която обединява избора на професия с избора на възможности за образование, обучение и трудова заетост, се разглежда като „интегрална част на стратегията за развитие на човешките ресурси, която трябва да оползотворява технологичните и икономическите промени в обществото на знанието и да допринася за повишаване на конкурентоспособността на националните икономики в условията на глобализацията“ (Кариерното ориентиране в България 2009-2013. Пътна карта). Тя приема, че кариерното ориентиране разширява понятието „професионално ориентиране“ (отнасящо се до избора на професия) и търси реализация във формалното и неформалното образование. Според нея професионалното ориентиране и преориентиране се реализират през целия живот, което е причина за въвеждане на понятието „кариерно ориентиране“ за различните възрастови периоди – от детска и младежка до зряла възраст.

Преобладаващият брой теоретични изследвания анализират възможностите за професионално и кариерно ориентиране във формалната образователна система чрез учебното съдържание и в практиката на педагогическите съветници и училищните психолози. Дейности по професионално и кариерно ориентиране се провеждат рядко на територията на институциите за неформално образование. Липсват проучвания (теоретични и емпирични) по посока на изучаването на спецификата на неформалната образователна среда, както и влиянието на неформалните образователни дейности и услуги върху избора на професия при юноши на територията на страната. Неформалната образователна среда притежава ресурс за реализиране на образователни дейности по посока на професионалното и кариерното ориентиране, поради високи нива на мотивация за посещение, свързани с професионалните и личните интереси на личността, по-голяма свобода на педагогическото общуване

(което често има и неформален характер), по-голяма гъвкавост при реализирането на педагогическите задачи. Посочените обстоятелства придават на настоящата дисертация актуален характер и мотиви за нейното разработване.

В настоящия контекст **обект на изследването** е професионалното и кариерното ориентиране на юноши в неформална образователна среда, а негов **предмет** – влиянието на образователните дейности, реализирани в неформална образователна среда, на родителите, специалистите, които работят с юношите извън училище и на кариерните консултанти върху професионалното самоопределение на юношите и техния избор на професия.

Цел на настоящата дисертация е да се конструира концептуален модел за интегриране на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда.

За реализиране на целта се решават следните научни **задачи**:

- Проучване на литературните източници по проблема и дефиниране на понятието „неформална образователна среда“.

- Организиране и провеждане на емпирично изследване в институции за неформално образование с юноши, родители, специалисти, работещи в институциите за неформално образование и кариерни консултанти от областните кариерни центрове в страната.

- Анализирание на влиянието на неформалните образователни услуги върху избора на професия на юношите.

- Конструирание и обосноваване на модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда.

Изследването се основава на следната **хипотеза**: Образователните дейности в неформална среда съдействат за избора на професия на юношите, ако се интегрират услугите по професионално и кариерно ориентиране с помощта на родители, специалисти, извършващи педагогическа дейност и кариерни консултанти.

Методи на изследване. Настоящото изследване се основава на системния подход и общонаучните методи *анализ и синтез*. Широко се прилага и *методът на сравнение*. За емпиричното изследване е приложен *анкетен метод* (във вариант писмено допитване до респондентите, т.нар. пряка анкета) чрез четири анкетни карти. *Статистическите методи* се използват за обработване на данните от анкетата.

Допълнителни ограничения. Ограниченията на настоящото изследване са предпоставени от липсата на регистър на броя юноши, които посещават институциите за неформално образование и от затруднения достъп до институциите за неформално образование. Към тях се отнася и отсъствието на сходни проучвания, което не дава възможност за сравнителен анализ.

Изказвам своята благодарност и признателност към участниците в изследването

и към всички, които избраха да бъдат моя опора – за съдействието и за проявената професионална и човешка подкрепа, без които настоящият дисертационен труд нямаше да бъде това, което е.

Структура на дисертацията

Дисертацията е развита в увод, четири глави и заключение. Уводът съдържа мотивите, целта и задачите на изследването, работната хипотеза. В него са представени методите за изследване и допълнителните уточнения.

Първа глава разглежда теоретичните постановки за същността на понятията „неформално образование“, „неформална образователна среда“, „професионално и кариерно ориентиране“, както и техният съвременен статус в България. Представено е мястото на професионалното и кариерното ориентиране в неформална образователна среда.

Втора глава разкрива методологията, дизайна на изследването, демографския профил на респондентите – юноши (17-18 годишни) и техните родители, специалисти, които работят с младежите и девойките извън училище, кариерни консултанти и конкретните статистически методи, приложени за обработване на данните от анкетата.

Трета глава представя резултатите от анкетата. Анализирани и обяснени са всеки отговор на въпросите от четирите анкетни карти.

Четвърта глава е посветена на концептуален модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда. В нея се разкриват същността и структурата на предлагания модел и подходите за неговата реализация.

ПЪРВА ГЛАВА

НЕФОРМАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ, ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ – ТЕОРЕТИЧНИ ФОКУСИ

1.1. Неформално образование и неформална образователна среда

1.1.1. *Неформалното образование в контекста на образованието.* Концепцията за развитие чрез неформално образование и поставянето му в центъра на международни дискусии е предложена най-рано от Дж. Дюи, а по-късно от М. Ноулс в края на XIX и в средата на XX в. Първите изследвания за неформалното образование датират от 1970 г. (Coombs, 1974), а официално понятието „неформално образование“ се появява в края на 80^{-те} години на миналия век (Watkins, 1990). Първоначално неформалното образование се разграничава от формалното чрез организираните курсове извън училищната институция (Coombs; Achmed, 1974). По-късно разбиранията на американския модел за неформалното образование го отнасят до всяка социална активност, която разширява човешкото съзнание, обогатява опита на личността като й

позволява да усвои допълнителни знания и умения.

На европейско равнище, два основни референтни трудове разглеждат понятията формално, неформално и аформално образование: речник, създаден от Европейския център за развитие и професионално обучение (European Center for the Development of Vocational Training – Cedefop) (Cedefop, 2004; 2008) и наръчника „Класификация на дейностите за обучение“ (Classification of Learning Activities – CLA), създаден от Евростат (Eurostat, 2006). Дефинициите в последния документ се базират на речника на „Международна стандартна класификация на образованието – ISCED 1997“ (International Standard Classification of Education – ISCED 1997 – UNESCO, 1997). Въз основа на позицията си към формалното образование Hoppers (Hoppers, W., 2006) разграничава четири форми на неформално образование: параформално образование (образователни програми, които осигуряват втора възможност за невъзползвалите се от системата на формално образование), народно (масово) образование (образователни дейности, които не са свързани пряко с формалната образователна система в училище), образование за личностно развитие (спрямо потребностите и интересите на личността) и професионално обучение (програми за повишаване на квалификацията). Тези четири самостоятелни сегмента отговарят на различни образователни потребности, служат на различни целеви групи, организирани са от различни образователни институции, намират се в различни позиции спрямо системата на формалното образование. През 2000 г. в „Меморандум за непрекъснато образование в Европейския съюз“ се постулира, че континуумът на непрекъснато образование прави формалното и неформалното образование *равноправни участници* в образователния процес, което е важен показател за партньорство, а не поставяне на двата типа образователни системи в биполярни опозиции.

В рамките на проекта „Европейски център за знание на младежите“ неформалното образование е разбирано като структурирани образователни дейности, осъществявани извън сферата на формално образование, които имат определена образователна цел и времеви рамки. Получените знания обикновено не са официално признати, макар че Съвета на Европа подчертава, че неформалното образование обезпечават не само допълнителни знания и умения, но и широк диапазон от социални и етични ценности като права на човека, толерантност, солидарност, социална справедливост, диалог между поколенията.

Според Р. Клайс (Kleis, R. цит. по Etllng, A., 1993) неформалното образование е „всяко умишлено и системно образователно начинание (обикновено извън традиционното образование), в което съдържанието се адаптира към специфичните нужди на учащите“. Сходна е позицията и на А. Етлинг (Etllng, A., 1993), която дефинира неформалното образование като „ориентирано повече към учащия, в сравнение с по-голямата част от формалното образование“ и посочва едни от

основните му характеристики:

- учащите могат да напуснат учебния процес по всяко време, когато не са мотивирани да останат;

- отношенията между обучавани и обучаващи са по-малко йерархично детерминирани в сравнение с ролите на ученик и учител;

- неформалното образование се фокусира повече върху практически знания и умения;

- неформалното образование е по гъвкаво в сравнение с училищата.

В доклад насочен към съвременния модел на образование до 2020 г. в Русия, изготвен от Министерството на образованието и науката, неформалното образование е определено като: „професионално направление за общокултурни курсове в университетите, центровете за продължаващо обучение, центровете за обучение на възрастни в лекционни зали, по телевизията, различни курсове интензивно обучение“. То се разглежда в контекста на парадигмата „Учене през целия живот“ (Болонски процес), но не го разграничава категорично от институциите за формално образование (училища и университети), както определенията, посочени по-рано в текста.

В българската научна литература неформалното образование е дефинирано като „образователни дейности и услуги, които се реализират извън рамките на училищните институции или регламентираните чрез държавните стандарти степени на образование“ (Николаева, С., 2008). Това образование компенсира определени дефицити, доразвива дарби и търси трайни решения на значими социални, личностни или икономически проблеми. Тези и редица други „алтернативни образователни услуги, съпътстващи, допълващи и подкрепящи дейности в изпълнение на държавните образователни изисквания (ДОИ) и лицензионни стандарти, са в основата на модерното разбиране за неформалното образование“ (пак там). Неформалното образование е дефинирано и като „организирана форма на учене, извън институциите за образование и обучение, което обикновено не завършва с издаването на официално признат документ и води до повишаване на личностните, професионалните и гражданските компетентности.“ (Мерджанова, Я., Богданова, М., 2012). Втората част на предложената от авторите дефиниция разкрива важен аспект на неформалното образование (липсата на официално призната легитимност на знанията), който същевременно е един от проблемите на този вид образование. Според Европейската комисия, признаването и оценяването на резултата от ученето е изключително важно, независимо къде и кога то се провежда, тъй като хората придобиват знания, умения и компетентности чрез неформалното образование и самостоятелното учене, успоредно с формалното образование и обучение. Противоположни на тези твърдения са мненията, които разглеждат неформалното образование като отделна образователна парадигма, развита на основата или в опозиция на формалното образование (Вълчев,

Р., Пилаваки, А., Черна, Л., 2009). В Законът за предучилищното и училищното образование няма посочена дефиниция за неформално образование. Регламентирано е неформалното обучение като „обучение, което се извършва като организирана дейност извън системата на предучилищното и училищното образование, но не води до завършване на клас, етап и степен на образование и/или до придобиване на професионална квалификация“ (ЗПУО, 2017).

Теоретичният анализ дава основание за следните обобщения. **Неформалното образование е извънучилищно, доброволно, развиващо целенасочено определени умения в съответствие с индивидуалните интереси, способности и склонности на личността, не винаги официално удостоверено.**

1.1.2. Неформална образователна среда. На основата на теоретичен анализ неформалната образователна среда е дефинирана по следния начин: развиваща се образователна среда, насочена към индивидуалните потребности, интереси, способности и възможности за самоизява, към поддържането и стимулирането на креативността на отделната личност, към неформално единство между отделните участници, към самоопределяне чрез дейността. Неформалната образователна среда е самоорганизираща се и самоуправляваща се, многофункционална и динамично преобразуваща се, гъвкава при определяне на вида образователни услуги в зависимост от целите, интересите на личността, нейните преживявания и на актуалните предизвикателства. Отличителни характеристики на неформалната образователна среда, които я разграничават от формалната са:

- структурираност спрямо типа на търсените образователни услуги и спрямо организацията на педагогическата дейност в зависимост от целите на личността;

- по-голяма концентрация на личностно-ориентиран педагогически подход – потенциал да се използва за по-пълноценно развитие на личността (без да се подценява основната отговорност, която носи самата личност за постигането на тази цел);

- по-голяма гъвкавост на неформалната образователна среда като образователно пространство. Предлаганите образователни дейности за юноши в неформална образователна среда са насочени към оползотворяване на свободното време или/и за подготовка за предстояща професионална реализация. Неформалната образователна среда подпомага общуването с връстниците, педагозите, родителите и семейството.

1.2. Професионално и кариерно ориентиране – същност и особености

Професионалното ориентиране се разглежда както като явление или система, така и като процес, съпровождащ личността за постигане на професионално самоопределение. Неговата поява е свързана с потребността от разделение на труда. За точно дефиниране на това понятие и за разграничаването му от други, сходни до него понятия, (използвани понякога за негови синоними, а друг път отъждествявани с

него) е проведен сравнителен анализ за неговото разбиране в различни страни (Франция, Великобритания, Испания, Русия, България). В резултат на анализа се възприема, че професионалното ориентиране е научно обосновани дейности, които имат за цел да съпровождат и подпомагат младите хора в избора им на професия, съобразено с особеностите на личността и актуалната социално-икономическа реалност (вкл. и пазара на труда). Направено е разграничение между понятията професионално ориентиране и професионална ориентация и извод, че професионалното ориентиране включва в себе си професионалната ориентация.

В края на 70^{-те} години на ХХ в. се заражда идеята за кариерно образование, което в Европа се налага „не като абсолютно нова историческа реалност, а като трансформация и акумулиране на съществуващия исторически опит“ (Мерджанова, Я., 2012). Новаторският му щрих се състои в асимилирането и превръщането в нещо ново на всички съществуващи „механизми за подпомагане и контролиране на личността в нейния професионален път“ (пак там). Кариерното образование „реализира идеята за професионално ориентиране чрез нейното интегриране в процеса на обучение“ (Искрев, Д., 2002). Разнообразните подходи към неговата интерпретация се отличават спрямо структурираните принципи и цели, в чиито рамки то се разглежда. Някои автори определят принципите на кариерното образование като ги насочват по-скоро до неговата функция в училище. В други случаи основата се поставя върху перспективите за общо развитие на личността (Marland, 1972). Целите се дефинират на същия принцип от различни автори: по посока на развитие на личността (за самопознание и себerealизация в живота, професията и кариерата). Според Д. Искрев (2002) понятието „кариерно образование“ е най-пълно изяснено от Хойт (Hoyt, 1973, 1974, 1975, 1977), за когото кариерното образование се определя като „цялостните усилия на образователната система и обществото с цел да се помогне на всички хора да се приобщат към ценностите на едно общество към труда, да интегрират тези ценности в своята система на лични ценности и да вградят тези ценности в своя живот, така че трудът да стане възможен, значим и удовлетворителен за всеки човек“ (пак там). Тази дефиниция е основание за извода, че кариерното образование обхваща няколко основни равнища на реализация – национално (чрез образователната система), лично (чрез подготовката на отделния индивид за труда) и социално-икономическо (спрямо личната реализация въз основа на натрупаните умения и спрямо ефекта, който тя оказва върху обществото и икономиката).

В съвременната теоретична наука понятието кариерно ориентиране включва в себе си и понятието професионално ориентиране. Професионално ориентиране е фокусирано върху избора на професия, докато кариерното ориентиране надхвърля този обхват. То включва не само избора на професия, но избора на образование, обучение и заетост, като акцентира на връзката между ученето и актуалните

тенденции на пазара на труда. Кариерното ориентиране включва три елемента (Watts, A., 2004): кариерно информиране (предоставяне на информация за възможностите по отношение на образование и кариера), кариерно консултиране (фокусирано върху индивидуалните нужди на индивида относно възникнали проблеми, отнасящи се до кариерата) и кариерно образование (като част от учебните планове, чието внимание е съсредоточено върху индивидуалната и групова подготовка за овладяване на умения за управление на кариерното развитие).

1.3. Влияние на образователните дейности, реализирани в неформалната образователна среда върху юношеския избор на професия

1.3.1. *Психологически и педагогически аспекти на самоопределянето.* Съвременните теоретични разбирания обръщат все по-голямо внимание на факта, че предразположеността към определена професия е възможно да бъде наблюдавана още в ранното детство и предучилищната възраст, което е предпоставка за разширяване на възрастовия обхват на професионалното ориентиране. Въпреки това мненията в научната литература са единодушни и определят юношеството в онтогенетичното развитие като период от човешкия живот, през който избора на професия е ключов за последващото развитие на личността.

Формирането на професионалните ориентации в юношеска възраст и самостоятелното дефиниране на принадлежност към определена професия предполага и личността да се самоопредели, т.е. формиране на съзнание, разбирано като „отражение на действителността“ и самосъзнание – като „отражение на самия себе си“ (Леонтиев, А.Н., 1978). Самоопределянето от своя страна предполага „активно търсене на възможности за развитие“ (Климов, Е.А., 1973) като паралелен израз на активно психическо развитие и формиране на себе си чрез взаимодействието с другите. Така професионалното самоопределяне „от въпрос на емоционален и интелектуален избор се превръща във въпрос на социално отговорно поведение“ (Александров, П., 1987), който е съпътстван от размишления за избора на професия и има футуристичен характер. Чрез избора на професия човек идентифицира себе си спрямо предварително направена оценка на собствените качества, способности и интереси. Способността за самостоятелен избор на професия е на второ място като психологическо съдържание на самоопределянето (Силгиджиян, Х., 1978). Триадата избор на специалност – професионални интереси – социален престиж на професията са ключови в професионалното самоопределяне. Те видоизменят социалния статус на професията сред обществото през времето и са предпоставки за възникване и утвърждаване на професиите и професионалното ориентиране (Мерджанова, Я., 2003).

Направеният анализ в дисертационния труд дава основание за следните изводи:

- Триадата юноша – родители – учител/педагог/специалист, който извършва

педагогическа дейност с юношите в неформална образователна среда са социално-педагогически фактори, имащи пряко отношение към дейностите по професионално и кариерно ориентиране;

- Педагогическите аспекти на професионалното и кариерното ориентиране се отнасят до реализирането на педагогическо взаимодействие чрез възпитанието; чрез подходи, основани на образователната антропология; многостранно развитие на личността чрез овладяването на професия; провеждане на професионално ориентиране на всички равнища чрез оптимизация на педагогическото въздействие; концентрирано педагогическо взаимодействие с триадата юноша – родители – учители/педагози;

- Ролята на дейността за формирането на психичното и социалното има своите педагогически измерения предимно чрез трудовото възпитание и реализираните дейности в образователната среда, които имат пряко отношение върху съдържателните аспекти на услугите по професионално и кариерно ориентиране.

1.4. Неформално образование, професионално и кариерно ориентиране в България

1.4.1. *Неформално образование в България – исторически аспекти.* В исторически план неформалното образование в България се отнася до появата на читалището – институция, която се създава преди 1878 г. и продължава да функционира до наши дни. Читалището е едно от средищата за неформално образование, които запазват своята функция и до днес. Прегледът представя всички неформални образователни дейности, реализирани в читалищата от тяхното създаване до наши дни.

1.4.2. *Съвременно професионално и кариерно ориентиране на юноши в България.* Професионалното ориентиране в България се регулира от Закона за професионално образование и обучение (ЗПОО). Според него то е част от системата на професионалното образование и обучение и „осигурява информирането, консултирането и съветването на ученици и на други лица относно избора на професия и кариерно развитие“ (ЗПОО, чл.5). Центровете за информация и професионално ориентиране принадлежат към институциите в системата на професионалното образование и обучение. Отговорни държавни институции за реализирането на професионалното ориентиране са: Министерство на образованието и науката (МОН), Министерство на труда и социалната политика, Национална агенция за професионално образование и обучение, Национална служба по заетостта. На местно ниво за професионалното ориентиране отговарят инспекторатите по образованието, центровете за професионално образование и обучение, училищата и др. Професионалното ориентиране на юноши в системата на средното и професионалното образование е интегрирано в училищните програми по гражданско образование,

здравно образование и др. и се реализира от педагогическия съветник или училищния психолог.

Актуалните политики за кариерно ориентиране на юноши в България през последните години се изпълняват чрез проекта „Система за кариерно ориентиране в училищното образование, изпълняван от МОН в периода 2012-2015г. От 11.01.2016г. стартира неговото продължение в рамките на Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ 2014-2020г. Проектът „Система за кариерно ориентиране в училищното образование обхваща периодът 2016-2017г. Неговата основна цел е създаването на интегрирана система за реализация и заетост на завършващите средно образование в съответствие за изискванията на пазара на труда. През преходния период е създадена онлайн платформа за кариерно ориентиране, където юношите могат да се консултират по въпросите свързани с професионалното им бъдеще. Ключовите проблеми при подготовката и вземането на решение за избор на образование и кариера се представят от филми с образователна насоченост. Част от участниците са известни личности и връстници на юношите, възползвали се от възможността да направят информиран избор чрез предлаганите консултантски услуги. Такива се извършват и в 28^{-те} областни кариерни центрове, където юношите имат възможност да получат професионална подкрепа. Регулярно се организират събития („Национални дни на кариерата“, изложение „Световно образование“, „Виртуални дни на кариерата“ и др.), посветени на избора на образование и кариера.

ВТОРА ГЛАВА

МЕТОДОЛОГИЯ И ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Теоретичният обзор и анализ на неформалното образование и на неформалната образователна среда като фактор за професионално и кариерно ориентиране е основа за реализиране на емпиричното изследване. То се основава на следните допускания:

1) Изборите на извънучилищни образователни дейности, свързани с бъдещата професия, се обуславят от предпочитанията на юношите към отделните учебни предмети, техните интереси и способности.

2) Специалистите от неформална образователна среда познават способностите и желанията на своите възпитаници относно избора на професия. Вероятно, те съветват своите възпитаници относно избора на професия и възможностите за кариерно развитие.

3) Родителите, специалистите и кариерните консултанти ще потвърдят влиянието на образователните дейности, реализирани в неформална среда върху избора на професия и за развитието на професионални умения и компетентности.

2.1. Научноизследователски инструментариум

Подбраният научноизследователски инструментариум е разработен от Национален институт по образованието в България за нуждите на професионалното ориентиране и консултиране. Проведеното емпирично изследване е реализирано чрез адаптирани четири анкетни карти, насочени към юношите, техните родители и специалистите извън училище, които работят с тях. Съхранени са огледалните въпроси, които изследват мнението на трите групи изследвани лица. Разработена е и авторска анкетна карта за екпертна оценка от кариерните консултанти.

2.2. Демографски профил на респондентите

В изследването участват 560 души. Общият брой изследвани лица чрез методика за професионално ориентиране и консултиране е 469 (Таблица 1).

Таблица 1

Общ брой изследвани лица в дисертационния труд

Изследвани лица	Брой
Изследвани лица чрез методика за професионално ориентиране и консултиране	469
Изследвани кариерни консултанти	91
Общо	560

Между анкетираните преобладават участниците от София: юноши анкетирани в София – 116 (62,3% от всички участници), родители – 127 (54,5% от всички родители), родителски двойки – 51 (57,9% от всички респонденти-родителски двойки) и специалисти в институциите за неформално образование – 22 (44,0% от всички участници) (Таблица 2).

Таблица 2

Изследвани лица (брой) чрез методика за професионално ориентиране и консултиране

Град	Юноши	Родители	Родителски двойки	Специалисти в институции за неформално образование	Общо
София	116	127	51	22	
Пловдив	8	8	2	2	
Стара Загора	17	23	6	5	
Габрово	7	9	2	7	
Лом	25	44	18	12	
Елхово	13	22	9	2	
Общо	186	233	88	50	469

Броят на изследваните кариерни консултанти е 91 (65,94%) от общо 138. В изследването участват 27 (96,42%) областни кариерни центрове в страната от общо 28. Представени са статистическите процедури за изчисляване на факторните тегла спрямо демографската структура на кариерните консултанти. Стойностите на теглата е между 0,63 и 1,58 т.е. увеличаването на диапазона не е много голямо (статистически приетата норма е между 0,7 и 1,3).

2.3. Методи за събиране и обработка на емпиричната информация

Отговорите на затворените въпроси и от четирите анкетни карти са кодирани и въведени в програма за статистическа обработка – SPSS (версия 10). Получените статистически редове са обработени чрез честотния анализ, корелационния анализ (между отделните групи въпроси) и коефициентите на Пийърсън и Спирман за статистическа значимост. Наличието на взаимовръзка между въпросите е проследена чрез кростабулация. Обработката на качествените данни е направена в тематични направления, след което данните са кодирани и въведени в програмата SPSS за статистическа обработка.

ТРЕТА ГЛАВА

НЕФОРМАЛНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА, ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ: ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ

3.1. Анализ на данните от самооценката на юношите за нуждите на професионалното и кариерното ориентиране.

Първите два въпроса от анкетата – „Каква професия мечтаете да упражнявате?“ и „По кои учебни предмети в училище се чувствате най-силен и способен?“ търсят връзката между мечтаната професия и учебния предмет, по който юношата се чувства най-способен. Данните по тези два въпроса са изцяло качествени и за количествената им обработка са категоризирани в професионалните направления – хуманитарни, природонаучни, математика и информатика, художествени, спортни. Честотният анализ показва, че най-много (56,5%) са юношите, които мечтаят да упражняват професии в сферата на хуманитаристиката (психолог, учител, юрист, филолог), значително по-малко професии (18,3%), свързани с творчество (музикант, актьор, режисьор, танцьор) и в сферата на математика и информационни технологии (16,1%), а най-малко в природонаучната област като химик, физик, биолог (5,4%) и в сферата на спорта (треньор, футболист, баскетболист) – 1,6%. Посоченото

разпределение на мечтана професия се повтаря в голяма степен и по селища. Предпочитанията към хуманитарните професии се обяснява донякъде с отговорите на втория въпрос, по който 39,3% отговарят, че харесват хуманитарните учебни предмети, 24,8% учебните предмети в сферата на природните науки, 5,4% изкуството и спорта.

Получените отговори на първите два въпроса се подкрепят от тези на третия въпрос от анкетата – *„Какви са Вашите конкретни професионални намерения и планове в момента?“* Предпочитана сфера за професионална реализация са хуманитарните професии (65,7%), а много по-малко професиите в сферата на математиката и информационните технологии (15,7%), в сферата на изкуството (12%) и на спорта (6,5%). Почти половината (54,8%) от изследваните лица посочват своите конкретни професионални намерения. Голям е дялът (40,9%) на юношите, които отбелязват, че нямат такива, а 2,7% избират варианта „друго“. Тенденцията в изследването показва, че половината от изследваните юноши не са подготвени за избор на професия. Тя поставя фундаментални въпроси пред развитието на професионалното ориентиране и съвременната психолого-педагогическа теория и практика свързани с него.

Въпросът *„Вашето хоби или дейност, на които посвещавате свободното си време, свързани ли са пряко с избраната от Вас професия?“* цели да проследи дали изборът на извънучилищни дейности реализирани в неформална образователна среда са свързани с юношеските професионални ориентации. Най-много юноши посочват, че избраните образователни дейности са свързани отчасти с избраната професия (41,9%). На второ място (29,6%) са изцяло отрицателните, а на трето (28,5%) – изцяло утвърдителните отговори. Отговорите „отчасти“ се причисляват по-скоро към отговорилите с „да“, защото удостоверяват обвързаност на избраната образователна дейност или хоби с избора на професия (макар и не толкова убедително). При този подход ясно се откроява влиянието на извънучилищните образователни дейности, реализирани в неформална образователна среда върху предпочитанията и интересите на юношите към определена професионална област.

Важно място в проучването заема въпроса *„В какви извънучилищни занимания, обвързани пряко с професионалните предпочитания участват юношите?“*. Най-много юноши (62,9%) посочват, че посещават извънучилищни занимания, които не са свързани с бъдещата им професия. Една пета от всички анкетираните (21%) свързват извънучилищните си занимания с избраната професия или област на труд. За самоподготовка в избраната сфера за професионална реализация с най-голяма честота се открояват дейностите, свързани с четенето на специализирана литература (31,2%) и самостоятелното творчество въкъщи (18,8%). Анализът на данните по този въпрос потвърждават убедително, че образователните дейности в неформалното образование

имат присъствие в живота на юношите, с което се обяснява и все по-осезаемото разнообразие от предлаганите образователни услуги за тази възрастова група и динамичните темпове на развитие на този образователен сектор. Голяма е честотата в получените отговори спрямо посещаваните занимания, които не са обвързани пряко с избраната професия. Това означава, че юношите изразяват предпочитания към упражняване в свободното си време на разнообразни дейности в неформална образователна среда, които са проявление на притежавани личностни качества и способности. Следователно, това е свързано и с високи нива на вътрешна мотивация – несъмнено имаща пряко отношение към избора на професия. Особено валидно в случаите, когато изборът на професия е принудително наложен, а действителните желания прозират именно в избраните дейности, които не са пряко обвързани с избраната професия. Интегрирането на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда следва да използват именно това свое предимство, което би улеснило и подпомогнало педагогическата практика, особено спрямо процеса на професионално ориентиране, в последствие и за кариерно развитие в нея.

Следващият въпрос – „*Какви места посещавате за развитие по посока на желаната от Вас професия?*“ разкрива конкретните институции за неформално образование, в които се реализират образователните дейности, обвързани пряко с избора на професия. Вариантите за отговор позволяват проследяването на институциите в две посоки. Първата, в качеството им на среда, в която се реализират образователни дейности изцяло ориентирани към избора на професия на юношите. Втората, в качеството им на образователни институции, които активно развиват многообразни образователни дейности, част от които в професионални направления, които са обект на интерес от страна на съвременните юноши. Тази актуална „снимка“ има значение за образователния мениджмънт (съотношение търсене-предлагане на образователни услуги; актуален и футуристично-ориентиран поглед към потенциалът на съответните институции), и за професионалното ориентиране. Най-висок (26,6%) е процентът на отговорилите, че посещават различни от посочените места, където упражняват посочените на предишния въпрос образователни дейности, свързани пряко с избора на професия. Същият е и процентът на отговорилите, че не посещават нито едно от посочените места. Възможно е това да е така заради високият процент (62,9%), описан по-рано в текста на юношите, за които посещаването на извънучилищни дейности не е свързано пряко с избраната професия. Най-висок е процентът (19,6%) на юношите, които посещават читалищата. С почти равен процент са центровете за личностно развитие (17,9%) и неправителствените организации (16,8%). Тези резултати предизвикват интерес във връзка с позицията, която заема неправителственият сектор. Качественият анализ на данните разкрива, че

това са образователни дейности свързани с доброволчество. Изследваните юноши ангажирани с доброволческа дейност са предимно онези, избрали професии в областта на хуманитаристиката – педагози, психолози, социални работници, лекари и др. Психолого-педагогическите измерения на подобни активности имат прогностично-диагностична стойност, особено спрямо професионалното ориентиране и изборът на професия в последствие. Музеите (14,1%) не остават извън обсега на юношите като средища, които подпомагат развитието по посока на желаната професия, вероятно като основа на модерните педагогически течения по спрямо музейно образование и музейни образователни програми. Центровете за професионално обучение са обект на интерес за 12,5% от изследваната съвкупност.

Възможностите за отговор на следващият въпрос – *„В каква степен се чувствате удовлетворен, когато се занимавате с посочените от Вас извънучилищни дейности?“* са разделени на извънучилищни дейности по посока на избраната професия и по посока на такива, пряко свързани с хоби. Най-висок е процентът (64,2%) на отговорилите с „напълно“, следвани от този с „частично“ (26,3%), „не оставам удовлетворен никъде“ (6,6%) и „друго“ (2,9%). Процентното разпределение спрямо извънучилищните занимания, които посещават във връзка с хоби следва еквивалентна логика с минимални разлики в процентното разпределение – „напълно“ (77,4%), „частично“ (15,7%), „не оставам удовлетворен никъде“ (4,4%), друго (2,5%). Макар, че отговорът „частично“ не декларира категоричност в мнението за степента на удовлетвореност, все пак той е маркер за наличие на такава, макар и степента да не е толкова висока.

В юношеството семейството и социалното обкръжение са особено важни за формиращата се личност. Това е причина за включването в анкетата на въпроса *„Под влияние на кого избрахте да участвате в извънучилищни занимания?“*. Най-много са юношите (88%) посочили себе си като източник на влияние при избора. Без изненада, юношите се влияят от мнението на майката (35,3%), приятелите (39,1%) и бащата (24,5). Следва мнението на учител (21,2%), идол (17,4%), сиблингите (9,8%), други възрастни (8,7%) прародителите (7,1). На последно място (2,2%) е влиянието на кариерния консултант. Не е изненадващ факта, че стремежът към самостоятелност се проявява чрез подчертаното влияние на личната позиция на юношите. Семейната структура заема своята обичайна позиция. Интересен е факта, че учителското влияние е сред водещите, но това не е учителят от училище. Юношите отбелязват, че именно преподавателят от извънучилищните занимания е дал тласък по посока на направения избор. В търсенето на повече информация за източниците на влияние върху избора на професия е предложен въпроса *„Какво Ви провокира да се ориентирате/насочите към избраната от вас професия?“*. Отговорите са разделени отново в две направления – източници на влияние върху избора на неформални образователни дейности пряко

свързани с избора на професия и такива, посветени изцяло на хоби. И при този въпрос юношите посочват себе си като основен източник на влияние по поска на избраната професия (24,4%) малко по-често в сравнение с хобито (19,4%). Изследваните лица са най-силно провокирани от способностите, открити чрез учебните предмети, изучавани в училище (56,2%) и онези, открити чрез посещения на извънучилищни образователни дейности (51,4%). Веднага след тях са желанията и мечтите от детството (36,2%) и разговорите с родител (35,1%). Не малък е делът на разговорите със учител в училище (17,8%) и с преподавател извън училище (14,6%), предизвикали интерес към собствените качества и способности в определена професия. Тази информация се потвърждава и от качественият анализ.

„От малък ходя на пиано и си мечтаех да се занимавам с музика. Преподавателят ми ме накара да повярвам, че имам необходимите данни да се занимавам с музика.“ Момче, 18 г.

„Когато ходех на английски си говорихме с учителката. Тя ми разказа как е записала английска филология. Това ме накара да се замисля преди време и сега ще кандидатствам английска филология.“ Момиче, 18 г.

„Музиката винаги е била част от моя живот. Преподавателката ми по пеене откри таланта ми преди време и ме подкрепя да продължа да се занимавам професионално в тази посока.“ Момче, 17 г.

Най-нисък е процентът на консултациите с училищния психолог (1,6%) и педагогическия съветник (0,5%). 4,3% не могат да преценят. 11,4% от изследваните юноши са избрали отговора „друго“. Макар и рядко, все пак юношите търсят мнението на педагозите. Клъстърният контент анализ разграничава тематично съдържанието на описаните житейски ситуации върху избора на професия. Към тях принадлежат следните подклъстъри: личностно ориентирани – развитие на съзнанието и самосъзнанието с прилежащите самооценка, самоанализ и Аз–концепция, усъвършенстване на личността, придобиване на умения за общуване, избора на професия и времева перспектива ориентирана предимно към бъдещето, мечтите от детството; социално ориентирани – социално–икономически контекст за избор на професия, емоционално наситена ситуация като предиктор за избора на професия, общуване с родителите, общуване с преподавателите, училищните и извънучилищните дейности в сферата на неформалното образование, досегът до изкуство. Честотният анализ на данните откроява осезаемо (23,03%) социално-икономическата действителност като отражение върху избора на професия. Втора позиция (12,64%) заема тематичният подклъстър включващ съзнанието и самосъзнанието. Подклъстърите „общуване с родителите“ и „емоционално наситена

ситуация като предиктор за избора на професия“ са равностойни (8,04%). Незначителна е разликата в процентното разпределение между училищните и извънучилищните дейности в сферата на неформалното образование (6,9%) и желанието за личностно развитие (6,89%). Най-ниски са стойностите в подобластите общуване с преподавател (5,74%), мечтите от детството (4,6%), развитие на умения за общуване (2,29%). Окръпняването на получените стойности по подкльстърри определя значителен превес на житейските ситуации със социален характер (75,88%) пред тези с личностен (24,12%) върху избора на професия.

Следващият въпрос е *„Моля, посочете 5 качества, което са необходими за овладяване на желаната от Вас професия и за личностно развитие в нея?“*. Въпросът е изцяло отворен. Основните категории, с които се оперира са две – личностни качества и способности. При такова разделение, резултатите подсказват, че за 76,6% от изследваните юноши личностните качества изпъкват над способностите, необходими за овладяване на желаната професия и развитие в нея. В някои получени отговори се съзира пряка препратка при съпоставката на качества и способности с конкретната професия:

„Интерес и желание за реализация с главна цел – опазване на околната среда.“ Момиче, 18г., чиято ориентация е към екологията.

„Креативност, пространствено виждане, комуникативност.“ Момиче, 19г., избрало мениджмънт и бизнес администрация.

„Отлични знания по биология; мотивация.“ Момче, 18г., чиято област на интерес е биологията и биоинженерството.

Следващият въпрос *„С какво занятията, които посещавате подпомагат развитието на качества, необходими за овладяване на желаната от Вас професия?“* е обвързан с предходния. Изследването потвърди, че занятията, които юношите посещават подпомагат избора на професия. Най-често (61,1%) юношите посочват, че чрез неформалните образователни дейности се научават да работят в екип. На второто място е постигането на по-голяма дисциплинираност (59,5%). На трето място е обстоятелството, че откриват приятели, с които да общуват (55,1%). Умението за управление времето е на следващо място (49,2%). Възможността да се запознаят със същността на избраната професия също е на едно от първите места по честота на избор (44,3%). 67,5% посочват, че занятията подпомагат опознаването на същността професията, когато имат пряко отношение към избраната професия. Само 13,3% посочват, че занятията свързани с хоби обогатяват знанията за същността на професията. 19,3% са избрали и двете. Еквивалентно е разпределението в процентите, когато това се отнася до развитието на интелекта (44,7%), умения за работа в екип

(31,6%), организационни умения за бюджета на времето (35,9%), по-голяма дисциплинираност (38,4%).

До каква степен посещаваните занятия в неформална образователна среда подпомагат утвърждаването на юношеския професионален избор (*„Занятията, които посещавате подпомогнаха ли за утвърждаването на Вашия професионален избор“?*)? Спрямо пряко свързаните с избраната професия занятия, най-висок е процентът на отговорилите с „отчасти“ (44,3%), следвани от тези, посочили утвърдителен положителен отговор (35,6%) и „не мога да преценя“ (12,1%). Най-нисък е процентът на юношите, посочили категоричен отрицателен отговор (8,1%). Отговорите спрямо занятията по посока на хоби следват същата последователност. Най-висок е процентът на отговорилите с „отчасти“ (38,2%), следвани от тези, посочили утвърдителен положителен отговор (33,6%) и „не мога да преценя“ (13,2%). Почти двойно по-висок е процентът на отговорилите, че занятията по посока на хоби не са подпомогнали утвърждаването на професионалния избор (15,1%). Тази тенденция в отговорите е свидетелство, че съществува неосъзнатост от страна на юношите към уменията, които притежават.

Въпросът *„Съветвате ли се с Вашия преподавател от извънучилищните занимания, които посещавате относно избора на професия?“* е конструиран чрез четири степенна номинална скала с една възможност за отговор. Юношите посочват, че често се съветват с преподавател, чиито занятия посещават във връзка с избраната професия (23,6%). Напълно утвърдителен отговор („да, винаги“) са избрали 18,9%, рядко (35,1%) и никога (22,3%). Макар и по-рядко да се съветват със своите преподаватели, все пак юношите често търсят мнението на педагозите. Спрямо съветите с преподаватели по посока на хоби резултатите запазват горното съотношение с минимална разлика. Най-съществени разминавания се забелязват в категорично положителните отговори. Тук те са двойно по-малки (9,9%), следвани от „рядко“ (37,1%), „никога“ (29,1%) и „често“ (23,8%). Следователно разликата в съотношението е много по-осезаема – 66,3% в полза на отрицателно ориентираните отговори и 33,7% за положителните.

На въпросът *„Под влиянието на кого избрахте своята професия“?* почти във всички случаи (91,4%) изследваните лица сами избират бъдещата си професия. Със значително влияние са майката (33,5%) и бащата (27,6%). Немалко юноши избират своята бъдеща професия под влияние на учител (22,2%) и на приятели (20,5%). Идолът (13,5%), други възрастни (7,6%), сиблингите (6,5%) и прародителите (4,9%) влияят по-рядко върху избора на професия. Отговорът „Други“ (0,5) е най-рядко посочван. Качественият анализ на данните разкрива, че юношите се чувстват в много по-голяма в близост до своите преподаватели в институции за неформално образование, макар и някои от тях да изразяват предпочитания към учител от училище.

Интерес представлява направеният кростабулативен анализ, чрез който се проверява доколко мнението на майката, което се цени от юношите повлиява и в последващия направен избор за професионално поле. Получените резултати имат статистическа валидност ($p < 0,00$). 53,8% от всички изследвани лица посочват, че ценят мнението на майката и съответно за 46,2% това не е така. Подобни данни са свидетелство, че изследваните юноши ценят мнението на майката, но не винаги то повлиява върху избора на професия. 51,5% от всички изследвани лица посочват мнението на бащата като ценно за тях. 89,3% от онези юноши, които отличават бащата като източник, чието мнение има отношение спрямо взетото решение за избор на професия потвърждават, че едновременно с това вземат предвид неговото мнение. 24,3% от всички изследвани лица, които същевременно уважават мнението на бащата и са избрали своята професия под неговото влияние.

Въпросът *„Кога се появи първото влечение към избраната професия?“* проучва първите спомени на юношите за влечение към избраната професия и какъв е процентът на младите хора, за които посещенията на неформални образователни дейности са привлекли вниманието по посока на конкретна професия. Най-много изследвани младежи посочват, че за първи път в училище са се появили първите желаниа към избраната професия (39,8%). На следващото място, младежите споделят, че още от своето детство мечтаят за избраната професия (35,8%). 10,4% споделят, че все още не са сигурни в интересите си. Най-малко юношите посочват започването на курсове в институции за неформално образование в качеството им на първопричина за проявяване на интерес към определена професия. Резултатите показват, че посещението на курсове в неформалното образование не са сред първите, привлекли вниманието на младежите към избраната професия.

Въпросът *„Каква ситуация провокира мислите Ви по посока на избраната от Вас област на труда или конкретна професия в настоящия момент?“* проучва влиянието на житейски ситуации върху избора на професия. Честотният анализ на количествените данни разкрива процентното разпределение на изследваната съвкупност спрямо естеството на извънучилищните образователни дейности. Резултатите от математико статистическите данни показват, че с най-високи стойности (51,42%) е процентът на изследваните лица, които посещават занятия в сферата на изкуството. Клъстърният контент анализ разграничава тематично съдържанието на описаните житейски ситуации като най-общо те се класифицират на личностно и социално ориентирани отражения върху избора на професия.

Въпросът *„Запознати ли сте с възможностите за кариерно развитие в избраната професия?“* е насочен към кариерното ориентиране. Най-висок е процентът на юношите отговорили с „отчасти“ (55,7%). Онези от тях, които посочват напълно утвърдителен отговор са 38,9%. Само 5,4% посочват, че не са запознати с

възможностите за кариерно развитие в професията. Установено бе, че почти половината от изследваните лица посочват, че нямат професионални планове и намерения. Данните по този въпрос свидетелстват, че въпреки липсата на конкретни професионални намерения, юношите познават възможностите за йерархично развитие в професията.

Резултатите от следващият въпрос „*Посещавали ли сте кариерен център относно избора на своята професия?*“ разкриват, че вероятно това познание не е получено чрез проведени консултации с кариерен консултант в кариерен център. Само 23,2% от изследваните юноши споделят, че са посещавали кариерен център. Негативен отговор дават 76,8% от респондентите. Очерталата се тенденция е тревожна, тъй като поставя под съмнение дали юношите имат пълноценна информация по въпроса. Притеснителен е факта, че дейността на кариерните центрове от областните градове, въпреки своята активност, те остават в сянка.

Въз основа на получените резултати мога да бъдат направени следните основни изводи:

- Изборът на извънучилищни образователни дейности от страна на младите хора по посока на желаната професия, е обвързан с техните интереси към учебните предмети в училище.

- Участието на изследваните юноши в образователните дейности, реализирани в неформална образователна среда имат пряко влияние върху професионалните им ориентации.

- Юношите изразяват предпочитания към посещение в свободното си време на образователни дейности в институции за неформално образование, които са проявление на притежавани от тях личностни качества и способности.

- Юношите считат, че образователните дейности са подпомогнали затвърждаването на интереса им спрямо избраната професия или предпочитаната професионална област за реализация.

- Изследваните младежи се консултират със своите преподаватели в неформална образователна среда, независимо от типовете образователни дейности (по посока на желаната професия или по посока на хоби).

3.2. Анализ на данните от родителското мнение за нуждите на професионалното и кариерното ориентиране

Анкетата дава информация спрямо информираността на родителите относно интересите, способностите и желанията на техните деца, свързани с избора на професия. От друга страна, чрез еквивалентните въпроси има възможност да се проследи доколко мненията на родители и юношите съвпадат, както и това на съпругеската двойка.

На въпроса „*В какви дейности извън училище детето Ви участва по своя*

инициатива, сравнително постоянно и с успех?“ родителите посочват най-често, че детето им участва в занятия, свързани с хоби (81,6%) и по посока на желаната професия (53,2%). Убедителни (80,7%) са резултатите, които удостоверяват, че мнението на родителите съвпада по този въпрос. Т.е., много по-често и двамата родителите имат еквивалентни мнения в заключенията си какви занятия посещават децата им в свободното си време. Макар и с малка разлика, юношеските отговори на същия въпрос съвпадат по-често с тези на майката (81,3%), отколкото с тези на бащата (77,9%). Настоящото изследване свидетелства за информираност от страна на родителите за разнообразните извънкласни дейности, които техните деца посещават през своето свободно време. Честотният анализ показва, че в 81,3% от случаите посочените отговори на майката отразяват по същество посещаваните занятия в неформална образователна среда от нейното дете. Голям е процентът на отговорите, в които се забелязва разминаване в мненията на родителите и юношите спрямо учебните предмети, към които тяхното дете проявява предпочитания и онези от тях, към които то посочва в своята самооценка. Преобладават случаите на единомислие или частично съвпадение в позициите майка-юноша (87,7%) и баща-юноша (85,9%).

При въпроса *„Посочва ли детето Ви една единствена област на труда или професия (и коя е тя), в която иска да се реализира и с която да свързва своето професионално бъдеще?“* преобладават положителните отговори (55,9%). Или, според родителите, техните деца не са избрали една единствена област на труд. Честотният анализ доказва, че родителите са запознати с посочените желания към определена професия от страна на юношите. Качественият анализ на данните разкрива, че тези съответствия се отнасят до областите, към които юношите проявяват интерес.

„Какво е провокирало детето Ви да се ориентира/насочи към избраната от него професия?“ – според родителите най-често способностите, открити чрез учебни предмети изучавани в училище са подтикнали децата им към избор на конкретната професия (64,8%). На второ място са способностите, открити чрез посещения на извънкласни занимания (52,8). Най-рядко посочвани са отговорите *„не мога да преценя“* (8,5%), консултациите с кариерен консултант (7%), консултациите с училищния психолог (4,2%), консултациите с педагогическия съветник (1,4%), друго (7%). Честотният анализ въз основа на количественият анализ разкрива, че в 44,6% от случаите отговорите на майката съвпада с нейното дете. Съвпадението в мненията е характерно за 21,5% от случаите, докато липсата на такова – в 23,7%.

Важно за консултативната дейност и свързания с нея процес на професионално ориентиране, е кого родителите определят като най-подходящ съветник за своето дете по отношение на избора на професия (*„Кого определяте като най-подходящ съветник на Вашето дете по отношение на избора на професия?“*). Най-често родителите

определят себе си като най-подходящи съветници на своето дете (майката – 75,5% и бащата – 63,6%). Най-висок процент на доверие получават педагогическите специалисти – учителите по учебните предмети в училище (39,2%) и преподавателите от занятията, посещавани извън училище (37,8%). Приятелският кръг на юношите е на второ място като подходящ съветник относно избора на професия след педагозите (25,2%). Тази родителска преценка е необичайна, тъй като предизвиква разсъждения дали е възможно връстниците на юношите да изпълняват тази роля в действителност.

Ако посочените лица са определяни от родителите като най-подходящи съветници при определянето на бъдеща професия, то резултатите, получени спрямо реалните източници на влияние върху избора на професия (отново през призмата на родителите) почти не се открояват генерални различия (*„Под влиянието на кого, според Вас, детето Ви е избрало своята професия?“*). Според родителите, юношите са най-силно повлияни от себе си (69%), майката (38%) и бащата (29,6%). Учителят запазва позицията, заета в предходния въпрос (24,6%), следван от приятелския кръг на юношите (23,9%). Парадоксално, най-компетентното лице от всички упоменати е считано като най-слабо влиятелно върху избора на професия.

Следващата група въпроси проучва вижданията на родителите относно влиянието на неформалните образователни дейности върху избора на професия на техните деца. Първият от тях е *„Вашето дете съветва ли се със преподавател, чиито занимания извън училище посещава по отношение на своите бъдещи планове и намерения, свързани с избора на професия?“*. 54,9% от родителите считат, че децата им се съветват със специалистите, работещи в неформална образователна среда. Отрицателен отговор дават 7%. Резултатите показват, че според родителите техните деца търсят съвет от специалистите в неформална образователна среда относно своите професионални планове. Това потвърждава хипотезата за тяхното пълноправно включване в процеса на професионално и кариерно ориентиране.

Отговорите на следващия въпрос *„Детето Ви развива ли тези способности чрез посещения в извънучилищни дейности?“* следват предходната последователност. Най-много са отговорилите утвърдително (47,3%). Много малък е дялът на родителите, които считат детето им не развива способностите, които притежава чрез извънучилищните дейности (6,1%). Резултатите потвърждават че дейностите, реализирани в неформална образователна среда подпомагат развитието на способностите, които юношите притежават. Това е емпирично доказателство за логически извод. Именно неформалните образователни дейности имат за цел да подкрепят развитието на онези способности, които юношите осъзнават, че притежават.

Последният въпрос от тази група *„Според Вас, тези способности имат ли непосредствено влияние върху избора на професия?“* изследва дали притежаваните способности, които се усъвършенстват с помощта на неформалните образователни

дейности имат влияние върху избора на професия. Най-много родители (44,2%) посочват отговор „частично“. Утвърдителен положителен отговор дават 39,5% от изследваните родители. Превесът на получените отговори „частично“ се дължи на факта, че не всяка способност на личността се отнася пряко до избраната професия. Но всяка способност е безценен ресурс, който да бъде практически и професионално приложим. Резултатите дават основание да се счита, че неформалната среда подкрепя развитието на професионални умения, въз основа на усъвършенстването на способностите на личността.

Следващата група въпроси е насочена изцяло проучване на родителското мнение по въпросите на професионалното и кариерното консултиране. Първият от тях е *„Посещавали ли сте със своето дете кариерни центрове във връзка с желаната от него професия?“*. 59,1% от родителите посочват, че не са посещавали с детето си кариерен център. Само 12,9% посочват утвърдителен отговори. Данните посочват, че майките посещават по-често (12,9%) с децата си кариерните центрове, отколкото това правят бащите (4,3%).

Резултатите от следващия въпрос *„Считате ли за необходимо и подходящо да посещавате самостоятелно консултации за съвет със специалист по отношение на избора на професия на Вашето дете?“* са диференцирани по пол. Процентът на майките, които посочват категоричен положителен отговор е 26,%, а този на бащите – почти с десет пункта по-нисък (19,6%). Честотният анализ установи, че в 69,3% от случаите родителите не намират смисъл в самостоятелни посещения при консултант относно избора на професия на тяхното дете. Майките и бащите показват ясно, че не считат за необходимо да посещават самостоятелни консултации.

Честотният анализ на следващия въпрос *„Кое място е най-подходящо според Вас?“* разкрива интересни тенденции в отговорите на родителите. Те посочват най-често кариерните центрове (43,8%) като най-подходящи места за консултации. На следващо място е училището (42,3%), а непосредствено след него (41,5%) – институциите за неформално образование, които посещават децата им. Получените отговори са свидетелство за това, че и трите институции са еднакво подходящи за провеждане на консултативна дейност по посока на избора на професия и кариера. Интересно е да се отбележи, че мненията на бащите определят като най-подходящо място за консултативна дейност училището. Посещенията на извънучилищни занимания и кариерните центрове имат еднакви резултати (30,8% и за двете институции). Разликата в майчините мнения е по-осезателна – 37,1% посочват кариерните центрове, а 34,7% институциите за неформално образование и 24,2% – училищата.

Последната група въпроси е изцяло насочена към проучване на влиянието на образователните дейности, реализирани в неформална образователна среда върху

професионалните умения и избора на професия през призмата на родителите.

Получените резултати открояват следните тенденции в мненията на родителите:

- Познават областите за професионална реализация на своите деца.

- Потвърждават хипотезата за влиянието на образователните дейности, реализирани в неформална образователна върху избора на професия на техните деца.

- Считат, че неформалните образователни дейности подпомагат развитието на лични и професионални умения.

- Определят себе си и учителите като най-подходящи съветници при избора на професия на техните деца.

- Не отчитат необходимост от индивидуално консултиране при специалист във връзка с избора на професия на тяхното дете.

- Отличават кариерните центрове и институциите за неформално образование като най-подходящи за реализиране на консултативна дейност по професионално и кариерно ориентиране.

3.3. Анализ на данните от специалистите, работещи в неформална образователна среда за нуждите на професионалното и кариерното ориентиране

Педагогът е важен фактор в живота на юношите. Неговата препоръка за избор на професия би следвало да бъде по-обективна в сравнение с тази на родителите. Като че ли с още по-голяма сила се отнася казаното спрямо специалистите, които реализират педагогическа дейност в неформална образователна среда. Отговорите на първи въпрос *„Знаете ли по кои учебни предмети в училище проявява активност, самостоятелност и творчество?“* са преобладаващо положителни (73,8%). Това означава, че значително повече от половината специалисти от неформална образователна среда потвърждават, че са проследили своите възпитаници и са запознати с техните интереси. Положителните отговори на въпроса показват голям дял на запознатите специалисти с интересите на юношите (86,3%). На въпроса *„Занятията, които посещава в свободното си време имат ли пряко отношение към избраната област на труда или професия?“* 47,5% от изследваните лица отговарят утвърдително.

Следващият въпрос *„Под влиянието на кого, според Вас, изследваното лице е избрало да участва в извънучилищни занимания?“* предлага множествен избор при отговорите. В 83,1 % от случаите специалистите посочват, че юношите са избрали да посещават учебни занятия в неформална образователна сред под влияние на себе си. Почти двойно по-нисък е процентът на онези, които считат, че върху този избор влияние е оказала майката (43,1%). Трети най-посочван отговор е приятелския кръг (36,3%), следван от учителя (30,6%). Специалистите от неформална образователна, според които кариерния консултант е повлиял на този избор е на последно място (1,9%).

На въпроса „*Какво е провокирало изследваното лице да се ориентира/насочи към избраната от него професия?*“ малко повече от половината специалисти (60%) считат, че способностите, открити чрез учебни предмети, изучавани в училище са провокирали интереса на юношите към избраната професия. Малко над половината от тях (52,5%) отбелязват, че с помощта на извънучилищните занимания юношите са установили някои свои способности. Желанията и мечтите от детството са провокирали размисли по посока на конкретна професия според 25% от изследваните лица. Това потвърждава мнението на някои автори (напр. Мерджанова, Я., 2008), че възрастовия диапазон за професионално ориентиране спада. Резултатите показват, че както педагогическите специалисти, така и тези, които работят в неформална среда имат равнопоставено влияние върху юношеския избор. Това е основание да се подкрепи цялостната концепция на дисертационното изследване, в основата на което седи идеята за интегриране на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда. Въпреки че специалистите от неформална образователна среда подчертават влиянието на своите колеги, само 11,9% от тях посочват себе си в качеството на подбудители на юношеската мисъл към избор на конкретна професия. Тревожна е тенденцията, че консултациите с училищния психолог (2,5%) и с педагогическия съветник (1,3%) са на последните места посочени като влияещи върху избора на професия. Това са професионалисти, една от функциите, на които е реализиране на дейности по професионално и кариерно ориентиране.

Честотният анализ на въпроса „*От какви професии се интересува?*“ показва, че повече от половината от специалистите (69,4%) са посочили конкретни отговори по посока на професионалните юношески интереси. Качественият анализ на данните показва съвпадения в мнението на юношите и специалисти – в 54,6% от случаите изразените предпочитания от страна на юношите се припокриват с посочените от техните преподаватели.

В отговорите на въпроса „*Разговаряли ли сте с изследваното лице (по негово желание) във връзка с избора на подходяща за него професия?*“ доминира утвърдителният – „да, често“ (40,6%). Получените резултати по отговор „рядко“ са свидетелство, че специалистите от неформална образователна среда, макар и не често, са изпълнявали ролята на кариерен консултант. Резултатите потвърждават, че специалистите от неформална образователна среда откликват на нуждите на юношите за консултация относно избора на професия. Наред с педагогическата дейност, която реализират, това означава, че те изпълняват функция и на кариерен консултант. Резултатите категорично потвърждават, че тези специалисти могат да бъдат пълноценни участници, които да подпомогнат процеса на професионално и кариерно ориентиране.

От друга страна отговорите на следващите два въпроса „Съветвали ли сте изследваното лице по отношение на неговия избор на професия?“ и „Разкривали ли сте пред него възможностите за кариерно развитие в професията?“ проверяват каква е честотата при получените отговори, когато специалистите от неформална образователна среда ориентират професионално и кариерно. Интересно е да се отбележи, че честотният анализ и по двата въпроса разкрива еквивалентна тенденция в отговорите. В някои от под отговорите полученото процентно разпределение е почти с еднакви стойности. И при двата въпроса най-висок е процентът на отговорилите с „не, никога“, съответно 44,4% за въпрос №10 и 39,4% за въпрос №11. Процентното разпределение на онези специалисти, които са съветвали изследваните юноши многократно са 32,5%, а процентът на същия под отговор спрямо консултации за кариерно развитие в професията е малко по-завишен (36,9%). Получените стойности са свидетелство, че специалистите от неформална образователна среда участват активно, но не целенасочено в процеса на професионално ориентиране на юношите.

Следващите няколко въпроса са насочени към проучване дали специалистите от неформална образователна среда са реализирали консултативна дейност с родителите на своите възпитаници, както по отношение на способностите на юношите, така и спрямо тяхната професионална реализация в бъдеще. Първият от тази група въпроси е „Консултирали ли сте родителите на изследваното лице по отношение на заложите, които притежава?“. 68,1% от изследваните специалисти заявяват, че никога не са извършвали тази дейност. Честотното разпределение в положителните отговори показва лек превес на еднократно реализираните консултации (18,1%) в сравнение с многократните (13,8%). Информация за подбудителите на тези срещи се съдържа във въпросът „Чия бе инициативата за осъществяване на консултацията?“. Резултатите свидетелстват, че най-често родителите инициират за провеждане на консултация (48,4%). Важно е да се подчертае, че на второ място са желанията на юношите за реализиране на среща между родителите и преподавателя на занимания, които те посещават (39,1%). Причините за това остават неизяснени и представляват интерес за бъдещи педагогически изследвания. За настоящото изследване тези резултати са важни, защото показват, че изследваните млади хора са проявили самоинициатива и са потърсили помощ и съдействие от своите преподаватели. Следващият въпрос „Насочвали/препоръчвали ли сте подходяща професия за изследваното лице на неговите родители?“ проследява каква е честота на случаите, когато специалистите от неформална образователна среда консултират родителите на своите възпитаници във връзка с избора на конкретна професия. Най-много са онези от тях, които отбелязват, че никога не са изпълнявали тази функция (68,1%). Интересно да се отбележи е факта, че процентното разпределение съвпада напълно с отговорите на въпроси, които

проучват честотата, с която специалистите са консултирали родителите относно способностите и избора на професия на техните деца. Това означава, че тематичното съдържание на разговора не е фактор за провеждане на консултацията. Вероятно по-високият процент на отговорилите, че никога не са провеждали такава консултация се дължи на факта, че родителите не посещават институциите за неформално образование и интересът към провеждане на разговор с преподавателите е занижен. Тази тенденция се потвърждава от кростабулативния анализ на получените резултати, който установява статистически значима връзка ($\text{sig} < 0,05$) между въпросите „Съветвали ли сте изследваното лице по отношение на неговия избор на професия?“ и „Насочвали/препоръчвали ли сте подходяща професия за изследваното лице на неговите родители?“. Връзката между въпросите е умерена ($V = 0,492$). Резултатите показват, че 68,1% от специалистите, които са съветвали своите възпитаници относно избора на професия не са препоръчвали подходяща за него професия. В 90,9% от случаите специалистите, които са съветвали многократно родителите са консултирали юношите, но само 38,5% от специалистите, съветвали своите възпитаници са извършвали многократни препоръки към техните родители. Потвърждава се хипотезата, че специалистите от неформална образователна среда извършват не само преподавателска дейност, но и консултативна по поска на професионалното ориентиране на юношите. Интерес представляват резултатите, които проследяват същата взаимовръзка, но спрямо диадата специалист в неформална образователна среда – юноши. Установена е статистически значима връзка ($p < 0,05$; $V = 0,569$) между въпросите „Разговаряли ли сте с изследваното лице (по негово желание) във връзка с избора на подходяща за него професия?“ и „Съветвали ли сте изследваното лице по отношение на неговия избор на професия?“. 44,4% от специалистите никога не са разговаряли с изследваното лице по негово желание относно избора на професия и никога не са предлагали съвет по този въпрос. 32,5% от специалистите, които са разговаряли многократно с юношата по негова инициатива, са предоставяли свой съвет относно избора на професия. Важно е да се подчертае, че инициативата за провеждане на консултативна дейност не е на специалистите от неформална образователна среда, а на юношите, т.е. консултацията е предизвикана от вътрешната им необходимост.

Следващият кростабулативен анализ проследява дали съветите на специалистите относно избора на професия на юношите, разкриват и възможностите за кариерно развитие в нея („Съветвали ли сте изследваното лице по отношение на неговия избор на професия?“, „Разкривали ли сте пред него възможностите за кариерно развитие в професията?“). Коефициентът на Крамер показва силна връзка между въпросите ($V = 0,799$). В 36,9% от случаите, когато специалистите са съветвали многократно изследваните лица относно избора на професия, са разкривали

многократно и възможностите за кариерно развитие в професията. Получените резултатите потвърждават, че съвременното професионално ориентиране се съпровожда от кариерното ориентиране.

Повечето от половината от специалистите (55,7%) изразяват, че имат конкретни препоръки към изследваните юноши за избор на професия (въпрос №16 „*Каква професия или професионална област бихте препоръчали на това лице за в бъдеще?*“). В 43,1% от случаите мнението на юноши и специалисти за подходящ избор на бъдеща професия съвпадат и свидетелства за близост между двете групи изследвани лица. Въпреки липсата на съвпадения в мненията, повече от половината (50,6%) от изследваните специалисти не смятат, че е необходимо родителите да преминават допълнително обучение за повишаване на тяхната педагогическа компетентност (въпрос №17). В 50% от случаите мнението на родители и преподаватели за избор на конкретна професия не съвпада. Възможно е разминаванията в родителските и преподавателските мнения да е една от причините за разрива в отношенията между тези две групи изследвани лица и невъзможността за постигане на консенсус. Онези преподаватели, които са отбелязали в своите отговори, че считат за необходимо родителите да преминават допълнителни обучения, свързани с избора на професия, имат възможност да посочат кои места, според тях, са най-подходящи за това (въпрос №18 „*Кое място според Вас, е най-подходящо за това?*“). Най-уместно място за тази дейност според изследваните лица са кариерните центрове (52%). 46% считат, че това е институцията, в която работят, а според 38% най-подходящо място е училището.

Въпрос №15 „*Под влиянието на кого, според Вас, изследваното лице е избрало своята професия?*“ проучва кои са основните източници на влияние върху избора на професия на юношите според преподавателите. Най-осезателно е влиянието на личното мнение (72,3%). По-малко е въздействието на родителската двойка (38,4% майката и 28,3% бащата), на приятелското обкръжение (23,9%), на учителя (18,9%).

Анализът на мнението на специалистите от неформална образователна среда разкрива, че:

- Те са запознати отлично с предпочитанията на юношите спрямо изучаваните учебни предмети в училище и посещаваните образователни дейности по посока на хоби и професия.

- Те са съветвали и консултирали юношите и родителите относно избора на професия и кариерно развитие в нея.

- Те отличават специфичните способности и професионални интереси на своите възпитаници. Мнението им съвпада с изявените предпочитания от страна на юношите.

3.4. Анализ на данните от експертната оценка на кариерните консултанти от изследваните 27 областни кариерни центрове в България

Статистическата обработката на данните от демографската част на анкетната

карта за експертна оценка не са претеглени. Това е направено само с отговорите на останалите въпроси. Редно е да се отбележи, че получените отговори се отнасят само до преките наблюдения на кариерните консултанти върху юноши, с които реализират консултативна дейност. Получените резултати ще бъдат сравнявани с отговорите на извадката-юноши от настоящия дисертационен труд в последната част на трета глава.

Първият въпрос от анкетната карта е *„Откривате ли връзка между изучаваните учебни предмети в училище и изявените интереси на консултираните от Вас юноши към определена професия?“*. Честотното разпределение показва, че най-висок е процентът на отговорилите с „да“ (82,4%), т.е. кариерните консултанти категорично считат, че има обвързаност между изучаваните учебни предмети в училище и изявените интереси на юношите.

Съотношението на получените отговори по втори въпрос *„Някои от занятията, които Вашите клиенти-юноши посещават в свободното си време, имат ли пряко отношение към избраната от тях област на труд или професия?“* е сходно с резултатите от предходния въпрос. Утвърдителен отговор дават 78,3% от кариерните консултанти. Тези резултати са свидетелство за потвърдената и в първата част на изследването хипотеза, че изборът на образователна дейност, реализирана в неформална образователна среда е обвързана с професионалните предпочитания на юношите.

Отговорите на трети въпрос *„Под влиянието на кого, според Вас, юношите избират да посещават занятия в свободното си време?“* предлагат малко по-различно разпределение в сравнение с тези, получени от изследваните юноши, родители и специалисти от неформална образователна среда. Според кариерните консултанти, най-осезателно влияние върху избора на занятия, които юношите да посещават в свободното си време имат приятелите (22,5%), собственото влияние (20,1%), родителите (17,2% – майка; 11,2% – баща), учителите (11,7%), кариерните консултанти (6,9%).

В следващия въпрос *„Какво, според Вас, провокира юношите да се ориентират/насочват към избраната от тях професия?“* най-ярко се отличават способностите, открити чрез учебните предмети в училище и способностите, открити чрез извънучилищни занимания, чиито процент е равен (18,4%). Този резултат очевидно изтъква влиянието на образователните дейности, реализирани в неформална образователна среда.

Пети въпрос *„Откъде най-често идва инициативата за консултация с юношата за избор на бъдеща професия?“* проследява източниците, чрез които най-често се реализират консултативни срещи. Според кариерните консултанти, това са юношите (34,8%), родителите (24%), училищната институция (19,3%), учителят (14,1%) и близките на юношите (5,7%). Важно е да се отчете високия процент, който отличава

груповите заявки от училищната институция. Училищата са активен участник в процеса на професионално и кариерно ориентиране. Те са част от партньорската мрежа.

Отговорите на шести въпрос *„Колко често се наблюдават несъответствия в мненията за избор на подходяща професия според юношите и техните родители?“* са структурирани чрез 5 степенна Ликертова скала. Кариерните консултанти най-често посочват отговор *„понякога“* (55,9%) и *„често“* (36,4%) Липсата на съгласуваност в мненията е характерна за юношеството. Въпреки това този процент е с изключително високи нива, което със сигурност би затруднило цялостния процес на професионално ориентиране.

На въпроса *„Колко често тези несъответствия са свързани с остри конфликти, изискващи паралелна, по-продължителна работа и с двете страни?“* най-висок е процентът на отговорилите с *„понякога“* (47,2%). Това означава, че според кариерните консултанти битова раздвоение в мнението дали изострените конфликтни ситуации изискват продължителна работа.

В отговорите на осми въпрос *„Под влиянието на кого, според Вас, юношите са избрали/избират своята професия?“* се запазва процентното разпределение от предходен въпрос. Експертната оценка отличава най-силно влиянието на личното мнение на юношите върху избора на професия (20,5%), следвано от това на майката (21,4%) и бащата (15,4%), на приятелския кръг (15,8%), на кариерния консултант (11,3%) и на учителя (6,9%). Забелязва се доста по-голямо завишение на процентното разпределение в отговорите на кариерните консултанти в сравнение с това на юношите.

Въпросът *„Смятате ли, че професионално и кариерно ориентиране може да се осъществява в институции извън училище?“* отново е конструиран с помощта на 5 степенна Ликертова скала. Напълно утвърдителни отговори посочват повече от половината изследвани лица (55,9%), а *„в голяма степен“* – 25,7%. Отговорите категорично утвърждават възможността за реализиране на професионално и кариерно ориентиране в институции за неформално образование.

Десети въпрос *„Кои институции са най-подходящи според Вас?“* е своеобразно продължение на предходния въпрос. Кариерните консултанти посочват на първо място центровете за личностно развитие (33,5%), а на второ – центровете за професионално обучение (28,1%). Най-малък е дялът на неправителствените организации (15,2%) и читалищата (6,2%).

Въпросът *„По какъв начин е възможно партньорството между двата типа специалисти (кариерни консултанти и специалисти от сектора на неформалното образование)?“* проучва възможностите за сътрудничество. Най-често (67,2%) това е взаимодействието със специалистите от училищата и клубовете *„Кариера“*. На

следващото място е поддържането на мрежа от специалисти (58%), предоставянето на услуги по професионално и кариерно ориентиране в училищна среда (52,2%), изработване на програма за сътрудничество между институциите и центровете за личностно развитие с конкретни ангажименти и дейности (49,4%), съвместните усилия, реализирани с помощта на постоянен специалист по професионално ориентиране, който да подкрепят процеса в институциите за неформално образование (39,5%). Според 30,9% възможност има чрез договорни отношения между институцията и центровете за личностно развитие за почасово ангажиране на специалисти в определени дни. На последно място, но със сравнително висок процент на отговорилите експертното мнение отличава провеждането на съвместни обучения (35,5%).

Вариантите за отговор на въпроса „*С кои свои функции и компетентности специалистите от институциите за неформално образование могат да участват в процеса на професионално и кариерно ориентиране?*“ предоставят възможност да се отличат всеки един от подотговорите с помощта на пет степенна ликертова скала. Честотното разпределение спрямо ролята на съветник е следното: в голяма степен (38,1%), средна степен (35,2%), в ниска степен (15,4%), изцяло (11,1%). Разпределението по отношение на ролята на помощник на кариерния консултант е следното: в голяма степен (46,1%), средна степен (35,7%), в ниска степен (11,2%), изцяло (7%). Преобладават мненията в отговорите, че специалистите от неформална образователна среда биха могли да изпълняват функцията на кариерен консултант в ниска степен (36%). Процентът на отговорите в пълната противоположност (в голяма степен) е 32,7%. Кариерните консултанти одобряват най-съществено възможността специалистите, работещи в неформална образователна среда да бъдат обучители за развитие на педагогически умения на родителите – в голяма степен (32,4%), в средна степен (32,8%), в ниска степен (23,6%), изцяло (11,4%).

Последният въпрос е „*В кои етапи на професионалното и кариерното ориентиране специалистите от институциите за неформално образование могат да участват и партнират на кариерните консултанти?*“. Най-ярко се отличава етапът на опознаване и установяване на доверителни отношения (49,8%), при който специалистът от неформална образователна би могъл да съдейства за опознаване на семейната среда, училището, приятелския кръг на юношите. Както настоящото изследване потвърди, специалистите от неформална образователна среда познават добре своите възпитаници и често тяхната позиция би могла да спести безценно време и да подпомогне цялостния процес на професионално ориентиране. Най-ниски стойности имат резултатите, отнасящи се до начална диагностика (12,7%) и диагностика на способности (11,3%). Резултатите са изненадващи с оглед на факта, че именно специалистите от неформална образователна среда познават добре своите

възпитаници, техните способности, мечти и желания. Тази теза е потвърдена и от първата част на емпиричното изследване, което е от особено значение за диагностичната работа. Специалистите, работещи в неформална образователна среда могат да бъдат критерий за валидност в диагностичната дейност.

Изводи въз основа на мнението на кариерните консултанти са, че те:

- Изразяват готовност за сътрудничество със специалистите от неформална образователна среда. Най-често те като техни помощници или обучители за развитие на педагогически умения на родителите.

- Подчертават своят принос спрямо юношеските професионални избори в много по-голяма степен, в сравнение с юношите, техните родители и специалистите от неформална образователна среда.

- Открояват способностите, открити чрез изучаваните учебни предмети в училище, посещенията на образователни дейности в неформална образователна среда, както и детските мечти като основни източници, провокирали мисълта на юношите към избраната професия.

- Отчитат в много по-голяма степен своята роля в процеса на професионално и кариерно ориентиране в сравнение с останалите групи изследвани лица.

3.5. Сравнителен анализ на данните по въпросите към юношите, родителите, специалистите от неформална образователната среда и кариерните консултанти

Първият въпрос, който е включен и в четирите анкетни карти е „*Под влиянието на кого избрахте да участвате в извънучилищни занимания?*“. Установени са приблизително еквивалентни стойности в процентното разпределение. Редки изключения присъстват в получените отговори от кариерните консултанти. От получените резултати става ясно, че майката, в качеството си на източник, влияещ върху мнението на юношите се отличава като такъв най-силно в получената експерта оценка. Бащата е определян като влияещ на юношеското мнение за 24,5% от младите хора. Всички респонденти отличават ярко личното мнение на юношите като повлияло базисно върху техните предпочитания на извънучилищни занимания. 88% от юношите изтъкват себе си при самоопределиенето на своите занятия. Резултатите отличават учителят като една от най-силно изтъкваните фигури според изследваните лица. Кариерните консултанти са най-рядко посочвания отговор, като получените стойности от трите изследваните групи лица с почти равни – юношите (2,2%), родителите (2,1%) и специалистите (1,9%).

Резултатите, по посока на източниците на влияние върху избора на професия („*Под влиянието на кого избрахте своята професия?*“) запазва еквивалентна тенденцията в отговорите в сравнение с тези, получени по посока на избора на извънучилищни образователни дейности. Отговорите по отношение на майката са с приблизително еднакви стойности и за четирите групи. Въпреки това, много по-

близки са числовите изражения на разпределението между родителите, учителите и кариерните консултанти, в сравнение с тези на юношите. Кариерните консултанти отдават най-много внимание на учителското влияние, в сравнение с останалите изследвани лица (42,6%). Имайки предвид по-активната съвместна дейност на кариерните консултанти с учителите въз основа на съвместните инициативи на кариерните центрове и училищата, получените резултати не са изненадващи.

Следващият огледален въпрос е „*Какво Ви провокира да се ориентирате/насочите към избраната от Вас професия?*“. Резултатите показват, че и четирите групи посочват най-често способностите, открити чрез учебните предмети, изучавани в училище. Високи са резултатите, според които изпъква ролята на извънучилищните занимания, с помощта на които юношите са открили своите способности.

Последната група въпроси към родителите и специалистите от неформална образователна среда са: „*Кои от приведените способности в най-голяма степен притежава Вашето дете?*“, „*Какви специални способности проявява?*“. Предложените отговори са огледални и дават възможност на изследваните лица за множествен вариант при отговор. Според родителите, конструктивно-технически способности проявяват 32,9% от изследваните юношите, докато за специалистите този процент е 27,5%. Родителското мнение отчита, че математически способности имат почти половината от изследваните юноши (40,6%), докато този процент е по-нисък според специалистите (35%). Литературни способности проявяват повече от половината от изследваните лица през призмата на майките и бащите (55,2%). Значително по-ниски са резултатите, получени от преподавателите (33,1%). Припокриване в мненията (43,4%; 42,5%) и на двете групи изследвани лица има спрямо музикалните способности, които проявяват юношите. Художествените способности са изразени в 46,9% според родителите и 37,5% според преподавателите. Мнението на родителите е, че организаторските способности са присъщи за 42,7% от юношите, а това на специалистите – 29,4%.

В обобщение, сравнителният анализ по четирите огледални въпроси очертава тенденция за припокриване в мненията на четирите групи изследвани лица. Изключения се откриват в някои от отговорите на кариерните консултанти. Вероятно това се дължи на факта, че отговорите на родителите и специалистите от неформална образователна среда се отнасят до изследваните юноши, докато кариерните консултанти отговарят въз основа на професионалния си опит. Възгледите на родителите и специалистите съответстват на юношеските. Не всички специалисти от неформална образователна среда притежават педагогическа способност. Въпреки това, данните от изследването доказват, че те познават добре своите възпитаници. Близостта на специалистите от неформална образователна среда до юношите е ресурс,

който подкрепя тяхното професионално самоопределение и следва да бъде интегриран в процеса на професионалното и кариерното ориентиране и консултиране.

Получените резултати имат диагностична стойност за съвременното професионално и кариерно ориентиране. Специалистите извън училище имат възможност да общуват и наблюдават юношите в неформална образователна среда, което е основание педагогическата подкрепа да се реализира както по посока на образователния процес, така и спрямо професионалното самоопределение на личността.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО И КАРИЕРНО ОРИЕНТИРАНЕ НА ЮНОШИ В НЕФОРМАЛНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

4.1. Теоретична обосновка за създаване на модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда

Концепцията на предложения модел се основава на получените резултати от емпиричното изследване за влиянието на неформалната образователна среда върху професионалното и кариерното ориентиране на юношите. Нейното значение за бъдещата реализация на младите хора е доказано убедително. То нараства в съвременните условия, поради нуждата от интегриране на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда защото:

- Часовете по професионално и кариерно ориентиране на юноши в училище са недостатъчни;

- Учебното съдържание на изучаваните учебни предмети в училище акцентират върху усвояването на общообразователния учебен материал, а дейности по професионално и кариерно ориентиране се реализират предимно в часа на класа и в часовете по гражданско образование и възпитание;

- Специалистите от неформална образователна среда са ресурс за професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда, защото познават по-добре желанията на своите възпитаници в сравнение с учителите в училищата;

- Юношите посещават извънучилищните образователни дейности доброволно, което повишава и мотивацията при тяхното посещение;

- Пазарът на труда изисква юношите да притежават кариерни умения и компетентности, чието усвояване е много по-фокусирано и се усвоява по-лесно в неформална образователна среда.

В контекста на посочената констатация е необходимо да се регистрират и нереализираните възможности на неформалните образователни дейности за

професионалното и кариерното ориентиране на юноши в неформална образователна среда:

- Занятията по посока на хоби/развлечение са фокусирани изцяло върху изучаваното учебно съдържание, но не са целенасочено ангажирани с избора на професия;

- Качествата и уменията, които юношите формират при посещения на занятия по посока на хоби/развлечения са обвързани и с избраната професия, но не винаги това е осъзнат процес;

- Липсва синхронизиране и регулярно провеждане на индивидуални и групови консултативни дейности;

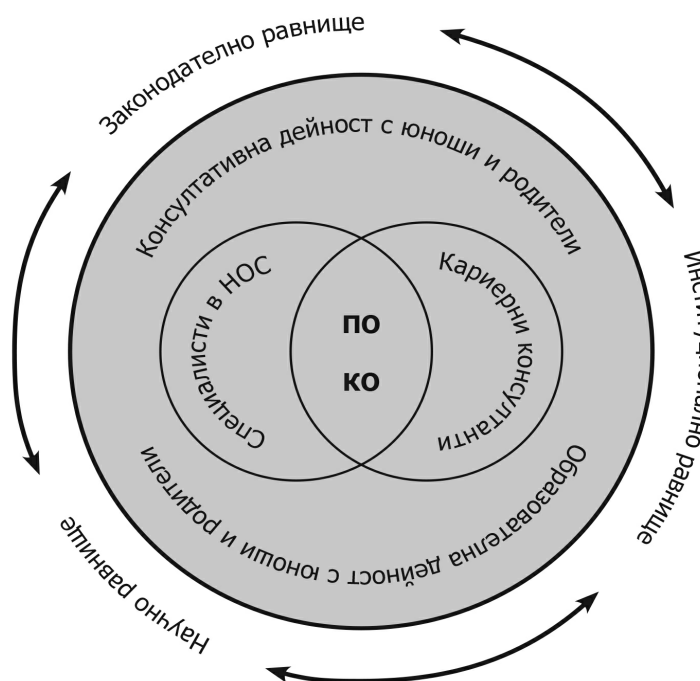
- Обменът на информация между различните специалисти (учители, педагогически съветници, училищни психолози, специалисти от неформална образователна среда и консултанти) е ограничен или отсъства напълно, което не позволява да се изгради цялостен профил на юношата. Това нарушава цялостта и удвоява работата на професионалистите в процеса на професионално и кариерно ориентиране.

Към основанията за предлагане на модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда се отнася и разбирането, че реализирането му е пряко зависимо от кохезията и синергията между юношите, техните семейства, центровете за професионално и допълнително професионално обучение; институциите за неформално образование като центрове за личностно развитие, читалища, музеи, школи и др.

4.2. Същност и структура на модела за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда

Същността на модела за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда се основава на синергетическата педагогика и синергетическото образование. Този подход разглежда в единство взаимодействието между всички участници в системата. Целта е формирането на самостоятелна личност – спрямо нейната реализация, възпитание и образование. В чуждестранната научна литература тази проблематика е изследвана от автори като: Mascall, B., 2006, Rolheiser, C., 2006; Вознюк, А.В., 2012, Saliba, M., 2015, Olkohovaya, T., 2016, Shukman, A., 2016; и др. В българската научна литература темата се разработва от Я. Рашева-Мерджанова (2017), М. Богданова (2014), Д. Гълъбова (2014), В. Радева (2015) В. Милушев (2014, 2016) и др. Изхождайки от тезата за „оптимална пространствено-времева организация“ на обучението, се актуализира развитието на съвременната учебна среда (Рашева-Мерджанова, Я., 2017). Концепциите за синергична образователната среда са насочени към нейната трансформация и самоорганизация с цел самоактуализация на субектите в процеса на обучение. Неформалната образователна среда в качеството си

на част от цялостната образователна среда също се оптимизира и реорганизира пространствено-времево. Нейната гъвкавост позволява това да се случва много по-лесно и бързо в сравнение с формалната образователна среда. Въз основа на тези разбирания, настоящият модел се основава на синергията между юноши, техните родители, кариерните консултанти и специалистите в неформална образователна среда на три равнища – законодателно, институционално и научно (Фигура 7).

Фиг. 7 Модел за професионално (ПО) и кариерно ориентиране (КО) на юноши в неформална образователна среда (НОС)

Идеята на модела е професионалното (ПО) и кариерното ориентиране (КО) да бъдат в центъра на неформалната образователна среда (вътрешният, сив кръг на фигура 7). Услугите по професионално и кариерно ориентиране се предлагат в неформална образователна среда и се реализират в съответната институция за неформално образование от експерти (кариерни консултанти, педагози, психолози, социални работници). Специалистите от неформална образователна среда, чиято основна дейност е педагогическата, са активни участници в процеса на професионално и кариерно ориентиране. Тяхна задача в процеса на обучение е да привличат вниманието на юношите по посока на развитието на способности и умения, които са свързани пряко с избора на професия. Изключително важно е този процес да бъде осъзнат от юношите, т.е. те да осъзнават какви професионални умения формират чрез посещаваните от тях образователни дейности (дори и те да не са пряко свързани

с избраната професия).

В хода на изследването бе установено, че юношите не осъзнават какви професионални умения развиват с помощта на избраните занимания. Тази тенденция е силно изразена, когато посещаваните извънучилищни дейности са хоби или развлечение. Поради това е необходимо професионалното и кариерното ориентиране в неформална образователна среда да бъде интегрирано не само чрез консултативните услуги с юноши и родители, но и в образователните дейности. Специалистите в неформална образователна среда, които имат професионални компетентности за кариерно консултиране и посредничество могат да партнират на кариерните консултанти в процеса на професионално и кариерно ориентиране.

В България се провежда обучение за кариерни консултанти. Успешното преминаване на изпит дава възможност за сертифициране в програмата, а сертификатът е международно признат (Global Career Development Facilitator – GCDF). Екипът от „външни“ за неформалната образователна среда експерти (които работят в кариерните центрове или такива, назначени към други институции или на свободна практика) има за цел консултирането на юношите, а провежданите срещи да имат лонгитюдна насоченост. Специалистите от институциите за неформално образование познават интересите и способностите на своите възпитаници, поради което са незаменим помощник на кариерните консултанти. Предложеното разпределение на професионалните роли се стреми към запазване на етическите норми и правила и да не допуска размиване на границите в професионалния профил на всеки от упоменатите специалисти. Общият характер на дейностите по професионално и кариерно ориентиране, реализирани в неформална образователна среда има две основни ядра за постигане на оптимален избор на професия на юношите – провеждането на информационно-образователна дейност и реализирането на консултативна дейност – диагностично-прогностична и психолого-педагогическа оценка.

Заложеното в емпиричното изследване разделение на предлаганите образователни услуги обуславя реализирането на професионалното и кариерното ориентиране на юноши в неформална образователна среда в:

- Институции за неформално образование, обвързани пряко с избора на желаната професия;
- Институции за неформално образование, които не са обвързани пряко с избора на желаната професия, но имат отношение към личностното развитие и овладяването на специфични професионални знания, умения и навици.

Семейството като основен фактор на възпитание за личността на юношите е основна съставна част за оптималното функциониране на модела. Особеностите на неформалната образователна среда предпоставят възможността за по-голяма

гъвкавост на процеса на професионално и кариерно ориентиране. Възможностите са за: провеждането на индивидуална (вкл. на родителската двойка) или групов консултативна дейност; обучителна дейност по посока на развитие на педагогически умения, чрез които да се подпомогне избора на професия на юношата. Неформалната образователна среда е защитено пространство, в което родители и деца могат да обсъдят възможностите за професионално бъдеще. Ежегодно организирани празненства могат да бъдат посветени на теми свързани с избора на професия и професионално (кариерно) бъдеще. Интегрирането на теми в това направление ще подпомогне професионалното самоопределение на младите хора и е благоприятна предпоставка за регулиране на отношенията родители-деца, които често се намират в кризисен период през юношеството.

Оптималното професионално и кариерно ориентиране и неформална образователна среда зависи от установените партньорски взаимоотношения с други институции, едни от които са училищата. Необходимо е синхронизирането на наличната информация за участниците в учебно-възпитателния процес и възможностите за сътрудничество. Синхронизирането на услугите по професионално и кариерно ориентиране, реализирани в училищата и кариерните центрове с образователните услуги, предлагани в институциите за неформално образование може да се постигне чрез изготвянето на годишен календар на съвместните дейности. Чрез него има възможност за организиране и провеждане на регулярни дейности по професионално и кариерно ориентиране, които да се реализират в неформална образователна среда. Бюджетът на институциите за неформално образование зависи от техния статус – държавен, общински, частен, неправителствен сектор. Провеждането на целогодишни дейности по професионално и кариерно разпределение зависи от финансовите възможности на съответната институция. Разширяването на дейността се реализира чрез обявяването на ново щатно място, което да бъде заето от специалист по професионално и кариерно ориентиране, който да работи в неформална образователна среда като оказва целогодишна помощ на юношите.

Успехът на професионалното и кариерното ориентиране в неформална образователна среда зависи от неговото регламентиране и интегриране на всяко едно от следните равнища (външният кръг на фигура 7):

- Институционално равнище – синхронизиране на системите за формално и неформално образование, дейностите на кариерните центрове и други институции, обвързани с избора на професия в юношеството. Основен принцип на работа е съвместното сътрудничество.

- Законодателно равнище – регламентиране на предлаганите услуги по професионално и кариерно ориентиране в сектора на неформално образование в

нормативните държавни документи. В Закона за предучилищно и училищното образование институциите за неформално образование се наричат „Центрове за подкрепа за развитие на личността“. Чл. 49 (1) ги диференцира спрямо характера на дейностите като в т.2. се упоменава дейност за кариерно ориентиране и консултиране. В индивидуалните правилници областните центрове за подкрепа на личността (напр. на Общински детски комплекс, гр. Търново) е упоменато, че се предвижда подпомагането на професионалната насоченост и придобиването на компетентности, необходими за успешна личностна и професионална реализация. Никъде не се споменава как ще бъде постигната тази цел и как професионалното и кариерното ориентиране да бъдат интегрирани в учебното съдържание на предлаганите образователни услуги в неформална образователна среда. Това е особено необходимо за провежданите дейности, насочени към хоби и непрофесионални интереси; регулирането на дейността и професионалния профил на специалистите, които работят в неформална образователна среда.

- Научно равнище – теоретичната част на настоящият дисертационен труд поставя основите на изследването на неформалната образователна среда. То отличава някои нейни специфични особености, поставяйки само основни щрихи. Теоретичното изследване е предпоставка за бъдещи научни търсения по посока на: изучаване на неформалната образователна среда; проучване и анализиране на професионалното и кариерното ориентиране в неформална образователна среда като педагогически явления. Изследването на неформалната образователна среда на научно равнище е необходимо за нейното успешно интегриране на законодателно и институционално равнище.

4.3. Подходи за приложение на модела

Интегрирането на професионалното и кариерното ориентиране с помощта на описания модел изисква прилагането на някои основни подходи, чрез които да се реализира неговата основна цел – оптимален избор на професия от юношите. Подходът, „по отношение възпитателната дейност в училище, е съвкупност от принципи, форми, методи и похвати за организация и практическа реализация на дейността, която формира личността“ (Рангелова, Е., 2009). Аналогично, това твърдение е приложимо и спрямо възпитателната дейност в неформална образователна среда. Реализирането на услуги по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда следва да се придържат към **системно-комплексният подход** като основополагащ. Този подход се основава на идеите за цялостност и търсене на вътрешна взаимовръзка между отделните елементи от системата. Спрямо интегрирането на услугите по професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда това означава, че всички участници в модела трябва да бъдат разглеждани като взаимосвързани и взаимно

зависими. За това е необходимо:

- Личността на юношата да бъде разглеждана като единно цяло;
- Да се осъществяват в единство целта, средствата и методите на педагогическата дейност спрямо юношеските професионални ориентации;
- Да се анализират системно причините за избора на професия на юношата спрямо актуалното развитие на неговата личност;
- Да се съблюдава за единно формиране на интелектуалната, емоционалната и волевата сфера на личността, чрез което да се достигне до оптимално решение за избора на професия и кариера;
- Да се отчитат комплексните възможности на всяка дейност, в която се включва юношата. Основополагащо е разбирането, че чрез дейността: се реализира личността; формират се и се осъзнават притежаваните способности; дейността като път към усвояването на умения свързани с желаната професия.
- Да се обединят усилията на всички социални фактори, които имат отношение към процеса на професионалното и кариерното ориентиране на юношата – родители, преподаватели, приятелско обкръжение в неформалната образователна среда (тъй като специалистите имат преки впечатления за сформираните клики); училищната институция.

Системно-синергетичният подход разглежда участниците в модела като равноправни партньори, чието взаимно сътрудничество съдейства за образователната и консултативната дейност на юношите и техните родители по посока на:

- Формиране и развитие на нелинейно мислене, което да разшири мирогледа при вземането на лични и професионални решения;
- Изграждане на синергетическа култура за професионално и личностно самоопределение, разбирана като „материални и духовни ценности, свързани с живота, живата и неживата природа, обществото, вселената...“ (Хамидуллин, А.М., Маджуга, А.Г., 2012);
- Придържане към принципа на училищната синергетическа педагогика за социално-икономическа и педагогическо-формираща целесъобразност, който да „позволява на образованието да отговаря на потребностите на актуалния пазар на труда и на прагматичните изисквания на обществото...“ (по Я. Рашева-Мерджанова, 2017), т.е. тройно детерминиран избор на професия – спрямо потребностите на личността, обществото и пазара на труда. Оптималното функциониране на модела и задоволяването на посочените потребности зависи от още два принципа – за социално-законодателна и духовно-нравствена синергия, чрез което услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна да се интегрират и реализират на всички упоменати равнища. Духовно-нравствената синергия е основополагаща и приложима спрямо всички равнища (чрез което да се формират

духовните обществени ценности) и спрямо всички участници в процеса за духовно-личностно развитие (на юношите чрез избора на професия; на родителите и всички специалисти, работещи в неформална образователна среда чрез консултативната дейност).

Диференцираният подход отчита особеностите на микро- и макро средата, материалните условия, както и индивидуалните особености на личността. Прилагането му спрямо предлаганият модел следва:

- Да се вземат под внимание особеностите на неформалната образователна среда за реализиране на професионално и кариерно ориентиране;

- Да се осигурява равен достъп на всички юноши до услугите по професионално и кариерно ориентиране, предлагани в институцията за неформално образование, която посещават;

- Да се отчитат възрастовите особености на личността, както и индивидуалните различия на психичните процеси, на темперамента, на характера на личността, които обуславят психолого-педагогическите подходи на специалистите, работещи с юношите в неформална образователна среда, като и на специалистите по професионално и кариерно ориентиране.

Личностно-ориентираният подход е „методологическата ориентация в педагогическата дейност, която чрез системата от взаимосвързани понятия, идеи и методи на действие, да се подкрепят процесите на себепознание, самоконструиране и самоосъзнаване“ (Пономарева, Н., 2013). По този начин се развива индивидуалността на личността на юношата, чрез което да се реализира професионалното самоопределение. Въз основа на личностно-ориентирания подход, предлаганият модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда е необходимо:

- Да подпомага удовлетворяването на личностните и образователните потребности на юношата;

- Да подкрепя развитието на уникалните качества на личността като целенасочено разширява съзнанието и фокусира вниманието върху онези от тях, които имат пряко отношение към избраната професия.

- Да следва и съблюдава концепцията за професионално развитие на личността – интегралните характеристики на личността (ориентация, компетентност, гъвкавост); преходът към по-високо ниво на професионално самосъзнание; превръщането на собствената жизнена дейност в предмет на практическо преобразуване (Митина, Л.М., 2013).

Реализирането на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда ще подпомогне юношите в избора на професия и кариера като същевременно подкрепи, допълни и разшири дейността на педагозите и

психолозите от училищата. Консултативната дейност в процеса на професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда ще подкрепи родителите чрез индивидуални консултативни срещи. Образователните дейности, съпровождащи този процес ще подпомогне общуването между родители и деца и усвояването на педагогически умения от родителите с цел оптимален избор на професия. Синхронизирането на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда с провежданите в училищата и в кариерните центрове ще оптимизира работата на всички специалисти в подкрепа на личността на юношите в България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изборът на професия е предизвикателство за всеки юноша. Съвременният свят предлага разнообразие от възможности за реализация и широка информационна база. Една от пътеките за откриване на способности и получаване на знания, както и за ориентир по посока на развитието на личността извън посочените в общообразователните стандарти е неформалната образователна среда. Многобройните образователни услуги предлагани от неформалното образование дават възможност юношите да развият своя талант, способности, разширяват съзнанието, стимулират самосъзнанието и влияят върху избора на бъдеща професия.

Теоретичните анализи и емпиричното изследване за влиянието на неформалното образование върху професионалното и кариерното ориентиране дават основание за следните изводи.

1. Неформалната образователна среда, разбрана като едно от пространствата за реализиране на личността, развива индивидуалните способности, личните качества и креативността и се отличава със самоорганизация, саморегулиране, многофункционалност и гъвкавост, с възможност за синхронизиране на предлаганите образователни услуги с тези по професионално и кариерно ориентиране. Предлаганите в нея образователни услуги:

- развиват професионални компетентности в различни области от пазара на труда, независимо дали юношите се ангажират по посока на избрана професия или хоби;
- разширяват представите за бъдеща професионална реализация;
- се разгръщат все по-целенасочено на територията на страната.

2. Разнообразните образователни дейности, реализирани в неформална образователна среда:

- подкрепят професионалното самоопределение;
- влияят върху формирането на качества, необходими за избраната професия;
- разкриват възможностите за кариерно развитие;

- превръщат педагогическото общуване в силен фактор за професионално и кариерно ориентиране;

- повишават ангажираността на родителите към професионалното и кариерното ориентиране на техните деца.

3. Моделът за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда организира неформалните образователни дейности около професионалното и кариерното ориентиране, предлага синергия между юношите, техните родители, кариерните консултанти и специалистите в неформална образователна среда и търси регламентиране на законодателно, институционално и научно равнище.

Интегрирането на услугите по професионално и кариерно ориентиране в неформална образователна среда подкрепя адекватния и подходящ за личността избор на професия, който предопределя и нейното бъдеще. Взаимодействието между елементите от системата на неформалното образование осигурява синхронизиране на услугите по професионално и кариерно ориентиране и намира по-широко приложение чрез предложения модел в неформална образователна среда в сравнение с формалната образователна среда.

Приноси на дисертационния труд

Приноси с теоретичен характер

1. Направено е детайлно проучване на основните понятия като професионално ориентиране, кариерно образование и кариерно ориентиране, както и диференциране на социално-психологическите и социално-педагогическите източници на влияние върху професионалното самоопределение в юношеска възраст. Въз основа на теоретичния анализ е дефинирано понятието „неформална образователна среда“.

2. Предложен е концептуален модел за професионално и кариерно ориентиране на юноши в неформална образователна среда.

Приноси с научно-приложен характер

1. Адаптиран и доразвит е изследователският инструментариум за изследване на влиянието на образователни услуги, реализирани в неформална образователна среда върху професионалното и кариерното ориентиране на юноши с възможности за приложение в индивидуалната консултативна дейност.

2. Разработена и апробирана е анкетна карта за експертна оценка от кариерни консултанти, която има за цел да подкрепи и улесни тяхната индивидуална и групова консултативна дейност по професионално и кариерно ориентиране на юноши.

Списък с публикации по темата на дисертацията

Димитрова, Е. (2015). Семейная характеристика юношей как объекта исследования в целях профессиональной ориентации и консультирования. – В: *Исследовательский потенциал молодых ученых: взгляд в будущее. XI Регионально научно-практической конференции аспирантов, соискателей, молодых учёных и магистрантов.* Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н.Толстого, 92–99.

Димитрова, Е. (2016). Професионална ориентация при юноши, потребители на услуги в сектора на неформалното образование. – В: *Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалист в университета*, 2, Габрово, Екс-Прес, 353–358.

Димитрова, Е. (2017). Влияние на житейски ситуации върху избора на професия при юноши, потребители на услуги в неформалното образование. *Взаимодействието на преподавателя и студента в условията на университетското образование: Проблеми и перспективи*, 1, Габрово, Екс-Прес, 377–382.

Димитрова, Е. (2018). Професионалното и кариерното ориентиране в неформална образователна среда през погледа на юношите. *Образование*. 2. Под печат.